

ШЫН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 128 (16901)

2004 чылдың
СЕНТЯБРЬ 16,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Садар өртээ 3 рубль.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

Владимир Путин:

"ХӨДЕЛИРИ ЭРГЕЖОК ЧУГУЛА"

(РФ-тиң субъектилериниң баштыңнары киржилгелиг Россияның Чазааның калбак хуралына чурттуң Президентизиниң чугаазының долу сөзүглели).

Понедельникте, сентябрь 13-те, Москвага Россия Федерациязының субъектилериниң баштыңнары киржилгелиг РФ-тиң Чазааның калбак хуралы болуп эрткен. Хуралдың киржикчилери Россияның Президентизи Владимир Путинниң медегелин дыңнааннар. Ол Бесланга болган болушкунга болгаш бистиң чуртувустуң девискээринге август төнчүзүндө – сентябрь эгезинде болган террористичи актыларга база катап үнелелди берген. Бодунуң чугаазының үезинде Путин чоокку үеде чурттуң политиктиг тургузуун сыр өскерттир элээн хөй хоойлужудулга инициативаларын саналдап кириген. Моон адаанда Владимир Путинниң чугаазының долу сөзүглелин солунуң номчукчуларына бараалгаттывыс.

Хүндүлүг коллегалар!
Бистиң мындыг янзылыг чыгып, ужуражып турарывыс онза байдалдар-биле холбаалыг. Бүдүн чурт, хөөредиг чокка чугаалаарга, бүгү делегей ол байдалдарның салдарына алыскан.

Россияны өг-бүлө бүрүзү, Россияның хамааты бүрүзү осетин чонун ажыг-шүжүүн, качыгдалын бодуну-биле демей хүлээп алган дээрзинге бүзүрээр мен.

Бесланга болган чүүлү карак чажы чокка чугаалаар туржук, карак чажы чокка бодаары безин болдунмас.

Ынчалзажок эрге-чагырга төлөөриниң талазындан кажыдал илерединикини, карак чажы болгаш деткимчениң сөзү маңаа канчап-даа чедишпес. Хөделири эргежок чугула. Чурттуң мурнунда турар айтырыгларының бүгү комплекзин шийтпирлээринге эрге-чагырга органнарының ажылының үре-түннелдин, дээштиң бедидер херек. Бистин мурнувуста турар сорулгаларның иштинден үе-чаза соктуңган айтырыгларның чаңгызын-даа, харын-даа хамаатыларның болгаш күрүнениң айыыл чок чоруунун хандырылгазы дээн чижектиг бөгүн онза чугула болуп турар айтырыгларны үре-түннелдиг шийтпирлээри болдунмас.

Бесланга террактының соонда тургустунган байдалда Россияның чонунга сентябрь 4-те кыйгырылымда көдүртүнген айтырыгларны бо калбак хуралга силер-биле сайгарып чугаалажыры эргежок чугула деп санап турар мен. Ол дээрге чурттуң бүдүн-бүрүн чоруун хандыраарының, күрүне структураларының болгаш эрге-чагыргага бүзүрелдиг быжыгалының, иштики айыыл чок чоруктуң дээштиг системанын тургузарының айтырыглары-дыр.

Бо залда чүгле федералдыг чазактың кижигүннери эвес, а бүгү россияжи регионнарның бирги удуртукчулары олурарлар. Тургустунуп келген байдалдарда чурттуң күссекчи эрге-чагырга системазы чүгле кризистиг байдалдарда ажылдаарына ижи-кен турар ужурлуг эвес, а үндезини-биле эде тургустунган турар ужурлуг. Чурттуң бүдүн-бүрүн чоруун быжыглаар база кризистерни болдурбас сорулга-биле эде тургустунар ужурлуг.

Террактыларның хөй-аът кирикчилери, организаакчылары болгаш күссекчилери боттарының талыгыр бурунгаар шыгааган планнарында чуртту аңгылаштыраарын, күрүнениң бустурун, Россияның буураарын чедип алырынче чүткүлдүг дээрзин уттур эрге бисте чок.

Чурттуң чаңгыс эви – террорну тиилээриниң эң кол негелдези дээрзинге бүзүрелдиг мен. Шак ыңдыг чаңгыс эп чокта ол сбуруганы чедип алыры болдунмас.

Бо айтырыга делгеренгейи-биле доктааксай-дыр мен.

Чүнүн-даа мурнунда, күрүне быжыглаарының кончуг чугула фактору чуртта күссекчи эрге-чагырга системаның чаңгыс аайлыгы деп санаар мен. Россия Федерациязының Конституциязының 77 чүүлүнүн ужур-утказындан болгаш үжүүндөн ужукталган чаңгыс аайлыг чорук. Херек кырында мында чугаа дараазында ужур-уткалыг: Россия Федерациязының эгелеп-башкараар айтырыгларның болгаш кады эгелеп-башкараар айтырыгларның талазы-биле төпте болгаш федерацияның субъектилеринде күссекчи эрге-чагырганың органнары эрге-чагырганың чаңгыс аай системанын тургузуп турар, ыңдыг болганда олар кады чатырылгалыг чаңгыс аай организм дег ажылдаар ужурлуглар. Эрге-чагырганың шак ыңдыг системазы чуртта амдыгаа дээр тургустунмаанын миннир апаар.

Террор-биле демисел – ол дээрге нити-күрүне сорулгазы-дыр. Ону күссекчинге бүгү курлавырларны мөөңнээрин негээр сорулга-дыр. Ындыг болганда маңаа бүгү күссекчи вертикальдың хөделишкиннериниң чаңгыс аайлыын бирги ээлчегде болгаш чайгылыш чок хандырган турар ужурлуг.

Күрүне эрге-чагырганың чаңгыс аайлыын болгаш федерализмнің дес-дараалашкак хөгжүлдезин хандыраар сорулга-биле Россияның девискээрлеринге күссекчи эрге-чагырга органнарының хевирлээшкининге федерацияның болгаш оон субъектилериниң кады киришкен турары эргежок чугула деп база санап турар мен. Моон-биле холбаштыр Россия Федерациязының субъектилериниң дээди

албан-дужаалдыг кижилерин күрүне баштыңының саналдааны-биле девискээрлерниң хоойлужудулга хуралдары сонгуур ужурлуг деп бодаар мен.

Мындыг таварылгада регионнарга дээди күссекчи эрге-чагырганы хевирлээриниң механизми Россия Федерациязының Чазаан хевирлээриниң принциптеринге демей принциптер-биле тургустунар. Күссекчи эрге-чагырганы хевирлеп тургузарының шак ыңдыг чуруму Конституцияның ниити чүүлдеринде үндезилеттинген болгаш Россия Федерациязының хөй-хөй субъектилериниң удуртукчуларының саналдап киригени төлевилелдерде саналдаттынган.

Чыл төнчүзүңге чедир ыңдыг хоойлу төлевилелин Күрүне Думазына кирир мен. Чазактан, а ол ышкаш россияжи регионнарның баштыңнарындан эрге-чагырганың төлөөлекчи органнары-биле кады бо документиң белеткелин шалыпкыны-биле чорударын диледим. Оон аңгыда регионнарның удуртукчулары бөгүн муниципалдыг тургузуглар-биле кады, сырый ажылдаар, кижилер-биле хүн бүрүнүн ажылына оларга дузалаар, а ол ышкаш хоойлуда көрдүнгөн чүүлдерниң иштинге тус чер бот-башкарылга органнарының хевирлеп тургузушкунуна улуг салдарны чедирер ужурлуг деп санаар мен.

Специалистер-биле сүмележип көөрүмге, күштүг болуп турар Конституцияның иштинде ыңдыг арга-шинектер бар-дыр, ынчангаш Чазактан, Күрүне Чөвүлелиниң президиумундан бо теманың талазы-биле саналоналдарны ажылдап кылгаш кириерин диледим.

Хуралдың хүндүлүг киржикчилери!

Терроризм-биле демисел, шынап-ла, бүгү чонун херээ болуп ужурлуг, ынчангаштың аңаа политиктиг системаның бүгү институттарының, бүгү россияжи ниитилелди иденкейлиг киржилгези чугула.

Бо хай-бачыттыг хүннерде бистиң чонувустуң дидим чоруун болгаш террорга удур туржурунга шийтпирлиин көрдүвүс.

(Уланчызы 2-ги арында).

Чазак Даргазының ажил-албаны

ЧАНГЫС ЭПТИ БЫЖЫГЛААР

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Москвага Россия Федерациязының субъектилериниң баштыңнарының киржилгези-биле Россия Федерациязының Чазааның калбак хуралының ажылына киржип чорааш, дүүн, сентябрь 15-те, эеп чанып келген. Чазак Даргазын Кызылдың аэропортуна Тыва Республиканың Чазак кижигүннери, журналистер уткуп алган.

Ш.Д.Ооржак журналистерниң дилээн езугаар РФ-тиң Чазааның калбак хуралына Президент В.В.Путинниң ханы уткалыг чугаазында кандыг чугула сорулгаларны салганына допчу тайылбыры берген.

—Делегей терроризминин каржы үлгедишкенин сөөлгү үеде канчаар-даа аажок күштелип барган. Чүгте бир неделя дургузунда террористер Россияга ийи самолетту чазылдырган, аңаа чораан чүс хире кижиги, Соңгу Осетияның Беслан хоорайга 300 ажыг бистиң уругларывыс,

ларже улуг кичээнгейни салыры көрдүнүп турар. Бо чугула айтырыгны шийтпирлээр, кылыры-биле Россия Федерациязының Регионалдыг болгаш национал политика херектериниң талазы-биле яамызын тургускан, оон сайыдынга В. Яковлевти томуйлаан.

Дээштиг политиктиг систе-

РА-87925

аваларывыс амы-тынындан чарылган. Ол бистиң чуртувуска, чонувуска кончуг айыылдыг байдалды тургузуп келген—деп, Ш.Д. Ооржак эгезинде чугаалаан. —Бо дерзии үлгедишкенинге удур эң-не шыңгы, эң-не дээштиг хемчеглерни дүрген албас болза, Кавказты чидирип болур айыыл бар болу берген. Ол үлгедиглер Россияның күрүне тургузуун божаңадыр, ону буступ дүжүренинге чедирер хире айыыл диргелип келгенин ол демдеглээн.

Россия Федерациязының Чазааның калбак хуралына Президент В.В.Путин чүве чугаалааш, Россияның күрүне системанын быжыглаарына хамаарыштыр эң чугула айтырыгларны идип үндүргенин Чазак Даргазы айтыгаш, оларның утказына допчу тайылбыры берген.

Бирги ээлчегде чурттуң чаңгыс эвин быжыглаарынче онза кичээнгейни салган. Мону чогулчалыг шийтпирлээри-биле ылангыя Соңгу Кавказтың болгаш Россияның өске-даа девискээрлериниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң байдалына ханы анализти кылыр. Экономиказы кошкак национал республика-

маны чуртка тургузарынче Президент сагышты салган. Бистиң чуртта партияларның ажил-чорудулгазы кошкак чон оон соо-биле чоруур хире ыңдыг күштүг партиялар амдызында тургустунмаан. Ынчангаш Күрүне Думазының депутаттарын моон соңгаар соңгуурда партия даңзызын езугаар чорудары чугула деп, Президент санаан. Орта нацияларның чаңгыс эвин быжыглап, Россияны катап тургузарына боттарының салышкынын кирип шыдаар ийи-чаңгыс партиялар киржир апаарын ол айткан.

Россия Федерациязының субъектилериниң губернаторларын сонгуурун чурттуң Президентизи чаартырын саналдаан. Моон соңгаар оларны девискээрлерниң бүгү сонгукчулары дорт сонгувас, губернаторларның кандидатуразын РФ-тиң Президентизи сүмелеп, саналдап кириген соонда, субъектилерниң парламентиери сонгуур. Тывага болза ТР-ниң Улуг Хуралы сонгуур. Мону чурттуң удуртукчузу шын кылган. Бо айтырыга хамаарыштыр он кижиги санал бергеш, чүүлүдүзүнүп деткээн.

(Уланчызы 3-ку арында).

(Тончүзү. Эгези 1-ги артында). Кижилер чүгле боттарынын сырый каттыжышыкынын эвес, а тургустунган байдалды туюлунга чедир медеп билип турарын, хамааты, амы-хууда харысалгазынын бедик деңгелин көргүскөннер. Ындыг чүүл хөйну чугаалап турар болгаш ооң үнези улуг дээрзи чугаажок.

Бөгүн бистер херек кырында хөделишкннеривис-биле хамаатыларнын террор-биле демиселге дээрзи чүткүлүн деткир ужурлуг бис. Күрүнени быжыглап турар механизмни кады тывар ужурлуг бис. Террор-биле демиселге ниитилелдин болгаш эрге-чагырганын боттуг чугаалажылгазын база кады хөделишкннин хандырып турар ындыг механизмнерин бирээзи ниити-национал партиялар болуп ужурлуг. Чурттун политиктиг системазын быжыглаарынын эрге-ажыктарына Күрүне Думазынче соңгулдарнын пропорционалдыг системазын кириери эрге-жок чугула деп санаар мен. Чоокку үеде ындыг хоойлу төлөвилелин Парламентиниң сайгарылгазынче кириер мен.

Даразында чүүлду база демдеглекседим: бир эвес бис террористер-биле демиселге ниитилелдин дузанын даяныры күзеп турар болзувусса, оларнын үнүн дыңнаар дээрзинге кижилер бүзүрелдиг турар ужурлуглар. Мооң-биле холбаштыр калбак чугаалажылганы эрттирер шөл хөвирлиг хөй-ниитинин палатанын тургузарынын идеясын хандыр бодаттынган идея деп санап турар мен, аңаа хамаатыларнын инициативаларын кирип, тодаргай-биле сайгарып болуп ийик, а эң-не чугула чүүл, ындыг палата чугула күрүне шийтпирлеринин, чүнүң-даа мурнунда бүгү чурттун хөгжүлдезиниң ниити-национал ужур-уткалыг перспективалары-биле холбашкан шийтпирлеринин хөй-ниити экспертиказын чорудар чери болуп ужурлуг.

Херек кырында чугаа күрүне аппаратнын, мооң иштинде эрге-хоойлу камгалаар органнарнын болгаш тускай албаннарнын база ажылынга хамааты контрольдун дугайында чоруп турар, мен бодарымга, ындыг чүүл бөгүн онза чугула.

Чазактын күш блогунун төлээлеринге тускай чугаалап тур мен. Чуртка кончуг берге бо байдалда, бистиң хөгжүлдөвистиң тоң берге үе-чадазында, бис хамаатылар-биле харылзааны тудар болгаш олар-биле сырый кады ажылдаар хүлээлгелги бис. Дыңнадыг бүрүзүңге, дүвүредиг бүрүзүңге кичээнгейлиг болуп, оларга шалыпкын харыылаар ужурлуг. Кижилерни онза байдалдарга дүүштүр бодун алдынарынга өөредиринге дузалажыр херек.

Хөй-ниитинин корум-чурумунун камгалалынын адырынга эки турачы структураларны организастаарынын талазы-биле хамаатыларнын эгелээшкннин деткири чугула ышкаш. Олар чүгле чурттакчы чондан болуп болгу дег кем-херек үүлгедишкннеринин белеткели-биле холбашкан дыңнадыгларны илередиринге болгаш ындыг информацияны чыырынга боттуу-биле

дузалаар эвес, а кем-херек үүлгедишкнни болгаш терроризм-биле демиселге боттуг фактор болуп болур. Терактыларнын айылы тургустунуп келгенде бодун канчаар алдынарнын база оларны болдурбазынга канчаар дузалаарынын дугайында тайылбыр ажылдарын чорударынга хөй-ниити организастаарынын дузасы бөгүн херек болбайн аан. Маңаа тус черниң бот-башкарылга органнарны-биле кады кижилерниң чурттап турар черини аайы-биле бүдүрүлгелерге, школаларга, дээди өөредилге черлеринге бөгүңгү байдалга дүүшкөк кады ажылдажылганын системазын эптеп тургузар апаар.

Хүндүлүг коллегалар! Сентябрь 4-те чонга кыйгырылымга Соңгу Кавказка айыыл чок чорукту быжыглаарынын эрге-жок чугулазынын дугайында база чугаалаан болгай мен. Террор-биле демисел бо регионда бистиң политикавысты үндезини-биле чаартырын негеп келген. Кончуг чидиг, чугула айтырылганын бирээзи — ол дээрге күрүне эргелеп-башкарылганын кошкаа-дыр.

Соңгу Кавказ регионунда социал-экономикиг байдал биези хөвээр чаржыкчы дээрзин билер силер. Амыдыралдын деңгелиниң талазы-биле ол чурттун өске регионнарында канчаардаа аажок чыдып калган. Мында ажыл чок чоруктун деңгели Россияда ортумак көргүзүлгөрдөн каш катап бедик дээрзин чугаалаарга-ла, четчир. А Ингушетия, Чечня, Дагестан дээр чижектиг республикаларда ол массалыг мезү-шынарлыг апарган. Мурнуу федералдыг округта чурттакчы чоннун кижилер бүрүзүңге онааштыр ортумак орулгаларнын көргүзүү чуртта ортумак көргүзүлгөрдөн 1,5 катап чавыс. А, чижээлээрге, Ингушетияда — барык дерт катап. Соңгу Кавказтын барык бүгү республикаларында чаштарнын өлүп хораарынын көргүзүү хөлчөк бедик.

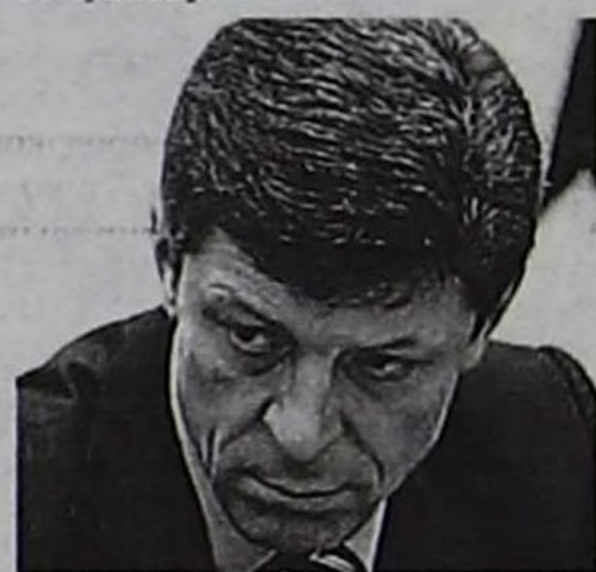
Байдалдын мындыг болганынга, бирги ээлчегде, күүсекчи эрге-чагырганын органнары буруулуг дээрзин дорту-биле чугаалаар апаар мен. Соңгу Кавказ — Россиянын чугула стратегтиг региону дээрзин уттуп болбас ужурлуг бис. Ам ол хары угда ханныг террордан качыгдан тала болгаш ону бүдүрер плацдарм база болуп турар. Бүгү-делеги терроризминин идеологтары мында онза идепкейлиг хөделип турар. Хөделир-хөделирде, олар боттарынын кем-херек үүлгедишкннеринге болгаш боттарынын кемкиг планнарынга социал-экономикиг политикада бистер биле силерниң четпестеривисти ажыы-биле болгаш кара туразында ажыглап турарлар.

Терроризминин илерээшкннери-биле демисежилп тура, бис херек кырында кандыг-даа көскү түннелдерни чедип шыдаваан бис. Чүнүң-даа мурнунда ооң үндезин дөзүн узуткап чок кылырынга көскү түннелдерни чедип шыдаваан бис. Террорнуң үндезин дөзү — регионда бедик болуп арткан массалыг ажыл чок чорукта, үре-түннелдиг социал политиканы чедишпезинде

база өзүп кел чыдар салгалдын билинин деңгелиниң кудузунда, а чамдыкта — эртем-билиг чедип алыр арга-шинектиң шуут-ла чогунда чыдар. Бо бүгү чүүлдер экстремисчи суртаалга, террорнуң үнер дөстөрүнүн өзүлдөзинге, чаа талалакчыларны элзедиринге байлак чемиштиг хөзүн болуп турар.

Мээң ат салганым айтышыкынга дүүштүр Соңгу Кавказ талазы-биле онза Федералдыг комиссияны тургускан, ону Президентиниң Мурнуу Федералдыг округта бүрүн эргелиг төлээзи баштаар. Аңаа чамдык федералдыг хамааты яамыларны, а тодаргай хүлээлгелер аайы-биле — эрге-хоойлу камгалаар күш ведомстволарын таарыштырарынын талазы-биле калбак бүрүн эргелерни тывыскаан. Чүнүң-даа мурнунда экономика болгаш социал адыр-биле холбашкан хүлээлгелерни ынча деп турарым ол. Терактыларнын айыыл-кыжанышыкынынга шалыпкын согуг бээри негеттинип келгенде — айыыл чок чорук адырынга чамдык бүрүн эргелерни база берген.

Комиссиянын составынче федералдыг болгаш регионалдыг яамыларнын база ведомстволарнын бирги удуртукчуларын кириген. Ооң кол сорулгазы — регионда амыдыралдын деңгелин экижидеринин талазы-биле көскү түннелдерни чоокку үеде чедип алыры. Россия Федерациязынын Президентиниң Мурнуу Федералдыг округта бүрүн эргелиг төлээзинге Россиянын Чазак Аппаратынын удуртукчузу Дмитрий Николаевич Козакты бөгүн томуйлаар.

Президентиниң Мурнуу ФО-да чаа бүрүн эргелиг төлээзи Дмитрий КОЗАК

Чазактын структуразынга өскерлишкннерин кириери база регионалдыг болгаш национал политика айтырылганы дээш харысалгалыг яамыны катап тургузары эрге-жок чугула деп санап турар мен. Чазак Даргазы-биле дугуржуп сүмөлешкенин өзугаар сайыттын албан-дужаалынга Владимир Анатольевич Яковлевти томуйлаар.

Адактын сөөлүндө үшкү чүүл. Сентябрь 4-те чугаалап турганын үшкү угланышыкын — Россияга удур чоруттунуп турар террорисчи дайыннын байдалдарында ажылдаарынга көрдүнгөн эргелеп-башкарылганың кризиске удур системазы биске херек. Байдалга дүүшкөк болгаш кандыг-даа хөвирниң террорунун айыыл-кыжанышыкынын ойтуу шаварынга белен, долу хөмчөөлүг хөмчөгелер системазы херек. Кризиске удур хөделишкннерин болур-чогуур планнары база

херек, чурттун чааа-даа, яамылар, ведомстволар-даа, Россия Федерациязынын субъектилериде база тус-тус черлерин эрге-чагыргалары-даа ындыг планнарлыг турар ужурлуг. Бо бүгү айтырылгар комплекзинин ажылдап кылышыкынын Россия Федерациязынын Президентиниң тускай чарлыгына үндезилеп

Регионалдыг болгаш национал политика херектеринин талазы-биле чаа сайыт Владимир ЯКОВЛЕВ

боттандырыр, аңаа бөгүн ат салыр мен.

Кады күженишкннер-биле хөмчөгелерниң бүгү комплекзин чорудар апаар бис, ооң иштинде чоруттунуп турар административтиг реформаның иштинге бистиң ажылыгысты эде көрүп, кризистиг байдалдарда үрөтүңнелдиг эргелеп-башкарылгага болур-чогуур ыраларны болгаш арга-шинектерни көөр ужурлуг бис.

Мында чугаа сорулгаларнын бүгү хөмчөөлиниң дугайында — даштыкы политиктиг сорулгалардан эгелээш ажыл-агыйжы сорулгаларга чедир чоруп турар дээрзин катаптаайн.

Эрге-хоойлу камгалаар адырнын ажылы база утундуруп кагдынмаан. Бесланга хай-бачытты болдурарына чедирген байдалдарнын долу анализин чорударын даасканын силер билер силер. Терроризмге удур операцияларнын күженишкннин бедидеринин, ооң иштинде тускай албаннарнын шугуму-биле чурттар аразында кады ажылдажылганын арга-шинээн калбартырын таварыштыр болур-чогуур айтышыкынын күш структураларына берген. Бо бүгү, чугаажок, чугула болгаш эрге-жок чугула хөмчөгелер болбайн аан. Ынчалза-даа ол бүгү дөмей-ле чедишпес. Террорисчи айыыл-кыжанышыкын-биле үскүлешкен хөй-хөй чурттарда иштики айыыл чок чоруктун комплекстиг хандырылганы болгаш терроризм-биле демисел дээш харысалгалыг айыыл чок чоруктун чангыс аай системалары шагдала тургустунган. Россияга база шак ындыг организастыг ажыл болгаш чүгле терактыларны кезе шавар база ооң уржуктары алып эртер шинектиг эвес, а террористернин халдаашкынын, оларнын организастап турары диверсияларын, техногенниг хай-халавын баш удур болдурбас кылдыр ажылдап шыдаар айыыл чок чоруктун национал системазынын шак ындыг организастыг ажылы эрге-жок чугула. Ол мурнаашкынын ажылдаар болгаш кем-

херек үүлгедишкнлерин оларнын үнүрүңге узуткаар ужурлуг. А бир эвес байдал негеп келзе — даштыкы чурттарга безин оларга амыр-дыш бербес херек.

Террорисчи организацияларны, бөлүктөрни, террористерниң боттарын шалыпкын илередип тывары, оларга материалдыг дузаламчынын каналдарын чок кылыры, оларнын эмиссарларын болгаш лоббистерин долгандыр политиктиг болгаш саң-хөө вакуумун тургузары эрге-жок чугула.

Шажын-чүдүлгө, национал-лици болгаш өске-даа сөс-биле чагдынган, а херек кырында террорну "тарып өстүрүп турар" экстремисчи организацияларны хоруур, а оларнын хартаачыларын болгаш идепкейлиг кижикчилерин хоойлуга дүүштүр истеп-сүрер ужурлуг деп санап турар мен.

Онза аар уржуктарга чедирген албан-дужаал кем-херек үүлгедишкнни дээш харысалганын шыңгырадыры эрге-жок чугула. Ынчалза-даа бирги көрүштөн көөрге, ук албан-дужаал кем-херек үүлгедишкннери улуг эвес ышкаш. Хоозун сөс этпези-биле мындыг чүүлду чугаалаайн: хоойлу-дүрүмге чөрүштүр паспорт тыпсышыкынын, бир эвес ол аар уржуктарга чедирген болза, база террорисчи актылар үезинде ажыглаттыган документтерни, бир эвес ол аар уржуктарга чедирген болза, күрүне болгаш суд болур-чогууру-биле шиидер ужурлуг. Шииткелдер ук кем-херек үүлгедишкннеринин түннелдинде чедиртинген уржуктарын хөмчөөлүңге дүүшкөк болур ужурлуг.

Күрүне Думазынын депутаттарында россияжи хоойлужулгада бүгү дыдыктарны кичээңгейлиг өөренип көргөш, болур-чогуур шийтпирни хүлээп алырын диледим.

Округтарнын болгаш регионнарын терроризмге удур комиссияларынын даргаларына федералдыг структураларнын девискээр салбырларынын хөделишкннерин таарыштырарын, а ол ышкаш хоойлу-дүрүмге дүүшпес чепсектиг хөвирлээшкннерин ажыл-чорудулгазын болгаш диверсиялыг террорисчи акцияларны кезе шаварынын талазы-биле регионалдыг болгаш тус чер органнарынын ажылын таарыштырарын онаап турар айтышыкынын үндүргенин база билер силер.

Ук айтышыкына дүүштүр бисте чаа оралакчы көстүп келген — ол болза иштики шериглериниң офицери-дир, аңаа хамаарышкан девискээрге турар ведомстволарнын терроризминин бүгү-ле актыларына дүргөн болгаш дээштиг согуг бээринге эрге-жок чугула бүгү күштерин болгаш арга-шинектерин берген. Моон-даа соңгаар ниити чурттун-даа иштинге, Мурнуу Федералдыг округта-даа иштики айыыл чок чоруктун системазын сайзырангайжыдар бис.

Чугаамны төндүрүп тура, террор-биле демисел — бистин ниити болгаш кол сорулгавыс дээрзин, ооң чедип алышыкынын күрүнениң болгаш ниитилелдин бүгү курлавырларын кайы хире дээштиг мөөнээзинден дорт хамааржыр дээрзин база катап демдеглекседим.

ТЕРРОРИЗМГЕ УДУР ДЕМИСЕЛДИ УЛАМ КҮШТЕЛДИРЕР

Тываның башкыларына болгаш студентилеринге Бесланга болган ханныг үүлгедигге хамаарыштыр КЫЙГЫРЫГ

Бис, Кызылдын экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунун башкылары болгаш сургуулдары, Бүгү-российжи ниитилел дег, Бесланга чүс-чүс кижилерни амы-тынындан чарган, дыка хөй улустун салым-чолун үрегдээн каржы, дерзин, кижиз мезүү чок террорисчи үүлгедиинге хамаарыштыр килеңнээн

болгаш мунгадан сеткливоисти илередип тур бис. Шак-ла мындыг коргунчуг үүлгедиг делегейниң кайы-бир булуңунга болу бээр деп бодары безин коргунчуг-дур.

Бо фашисчи болгаш угаан-бодалга сынмас кем-херек үүлгедишкнни россияжи ниитилелди: «Мындыг коргунчуг терак-

тылар болуп турар болганда, моон-даа соңгаар чүнү канчаары?» деп айтырыгны бодунга салыр ужурга таварыштырган.

Бис РФ-тиң Чазаның Россияга терроризмин узуткаарынага хамаарыштыр хүлээп ап турар шыңгы хөмчөгелерин деткир бис. Чечен дайынынын арга-дуржулгазы, чедир кылдырмаан хөмчөгелер оон-даа коргунчуг үүлгедиглерни тывылдырып болур дээрзин бадыткап турар.

Кызылдын экономика болгаш эрге-хоойлу техникуму Бесланга

болган терактыга когарааннарга дузалаар Фондуге "далайга дамды дуза" кылдыр 2000 рубльди чоруткан. Ынчалза-даа кол деткимчени болгаш хүлээлгени бис чоок кижилерин чидирген улустун ажыг-шүжүүн үлежиринде, терроризмин көөр хөөн чок чорукту бодунга оттуруп, аңаа удур болуп, сагыш-сеткилдерде болгаш угаан-бодалдарда чалгаа, харысалга чок болгаш тоомча чок чорук, багай чаңылдар дээн чижектиг чүүлдерге удур бодун кижизидери деп бодаар бис.

Ынчангаш Тываның дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң башкылары болгаш студентилерин терроризмин араатаныг мезү-бүдүжүн өөренип көрүп, каржы күштерге удур демисежилтер быжыг туруштуг болурунче, ол ышкаш Төрээн чуртунга ынак, интернационалчы болгаш кижизиг чүүлдерни боттарынга улам сайзырадырынче кыйгырып тур бис.

КЭЭТ-тин башкылары болгаш сургуулдары (шупту 726 кижизидери деп бодаар бис).

ЧАНГЫС ЭПТИ БЫЖЫГЛААР

(Тонгүзү, Эгези 1-ги арында).

Губернатор дээрге политиканы эвес, бодунун девискээриниң социал экономиказының хөгжүлдесин харылаар удуртукчу болурун Ш.Д. Ооржак айыткаш, политиканы чурттуң Конституциясы, Президент, Федералдыг Хурал тодарадырын чугаалаан.

Губернаторлар соңгулдалары ам дораан болбас, баштай губернаторлар соңгулдаларының дугайында хоойлуну ажилдап кылгаш, бадылаан соонда ажилдаар хуусаазы төнгөн удуртукчуларның орнунга Президентиниң саналдааны кижилерни парламентарилер соңгуур. Чоокта чаа соңгуткан губернаторлар хуусаазы төнгүже чедир ажилдаар деп, тайылбырны журналистерге Чазак Даргазы берген.

Делегей терроризминге шынгы уdur туржурда болгаш ооң-биле демиселди күштелдирерде чурттуң айыыл чок чоруун хандыраарыңче улуг сагышты салырын Президентиниң чугаазында айыткан. Делегей терроризминиң талалакчыларының чурт иштинче шургуп кирип

келир дыдык черлерин дуглаары-биле ону харылаар хүлээлгелиг албан черлериниң ажил-чорудулгазын кажангызындан-даа артык күштелдирер, оларның материалдыг болгаш саң-хөө хандырылганын экижидери көрдүнгөн.

Беслан хоорайга болуушкунар үезинде РФ-тиң Президентиниң кылган Кыйгырыын болгаш РФ-тиң Чазаның калбак хуралына В.В.Путинниң чугаазында айтышкыннары күүседире-биле республикага тускай хемчеглерни ажилдап кылырын, ылаңгыя бистиң республиканың хамаатыларының айыыл чок чоруун камгалаарыңче улуг кичээнегейни салырын, күүсекчи, төлээлекчи, күрүне эрге-чагырга, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының, оларның ажилдакчыларының онаашкан ажил-чорудулгазына харысалгазын мурнукузундан бедидерин Ш.Д.Ооржак журналистерге чугаалап берген.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: аэропортка уткулга үезинде.

Владимир САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруу.

ТЕРРОРИЗМГЕ УДУР ДЕМИСЕЛДИ УЛАМ КҮШТЕЛДИРЕР

(Тонгүзү, Эгези 2-ги арында).

Серемчиледиг, найыралдыг болуулуңар

Соңгу Осетияның Беслан хоорайның школазынга террористерниң кандыг-даа буруу, кем чок бичи чаштарга удур дерзии үүлгедиин телевизордан көргөш, бүгү назынымда уруглар-биле ажилдап келген башкы кижиге болгаш ыглап, сагыш-сеткилим аарып, качыгдап чор мен. Кайы-даа нацияның, кымның-даа ажал-төлү болза, бистиң уругларымыс, келир үевис ышкажыл, кээргенчиг-дир.

Ону үүлгеткен дүржөк идегеттерни дүргөн илередип тыварын, оларга эң-не шынгы кем-херекти онаарын хоойлудүрүм камгалаар органнардан негеп турар мен.

Моон сонгаар ыңдыг дерзии үүлгедиглерни болбас деп магадаылаары берге. Ындыг болганда кааа-даа кижиге буруу кончуг серемчиледиг болуулуңар, аравыста акы-дунма найыралды улам-на быжыглаалыңар, эргим чонум!

Арыя АЛДЫН-ООЛ,
ССРЭ-ниң Улустун
башкызы.

Деткип турар мен

— Президент В.В. Путинниң терроризмге удур демиселди күштелдиреринге хамаарыштыр чугаазы канчаар үнелээр силер?
А.П. Дамба-Хуурак, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Күрүне тургузуу, тус чер бот-башкарылгазы болгаш девискээрлер аразында харылзаалар комитетиниң даргазы:
— Бүрүнү-биле деткир мен. Ылангыя эрге-дужаал эдилеэн улустун харысалгазын бедидер болгаш хээли алыр саттыныкчы чорук-биле демиселди күштел-

дирер дугайында чүүлүнге доктаары чугула. Бо дээрге амгы үениң эң-не чидиг айтырыгыларының бирээзи-ле болгай. Ону чүгле сөс кырынга эвес, а херек кырынга чорудар херек. Мен бодаарымга, дыка хөй террористтерниң күүседикчилери коргунчуг үүлгедиглерни чүгле шажынчы идея дээш база эвес, а акша-көпектиң чогуңдан, ол ышкаш улуг эрге-дужаалдыг кижилерниң берген хээлиери-биле ажал-төлүн, өг-бүлелерин азыраар дээш хөдөлип турар хире.

Кайы-даа чуртта болуп турар кем-херек үүлгедиишкыннериниң анализинде алгаш көөрге, оларның 80-90 хуузун чединмес өг-бүлелер кылып турар болурдур. Өөредилге черлеринче дужаап кирерде, чеже-даа угааның бар болза, карманың куруг болза, өөренип ап шыдавас сен. Хээли алыр чоруктун түннелдери, кысказы-биле чижеглээрге, бо-ла-дыр. Терроризмниң нештереп турарының кол чылдаганнарының бирээзи ол. Ынчангаш, бир-ле дугаарында, бо талазы-биле шынгы демиселди чорудар ужурулуг бис.

Салим МОНГУШ.

Катчып тур мен

Бүгү Россияның булуңнарынга Билиглер хүнүн демдегледип турар үеде Беслан хоорайның школазынга террористтер болган деп медээ чаңнык дег, чүректерге дегген.

Аңаа 150 ажыг өөреникчи амы-тынындан чарылган. Шак мындыг кижиге дыңнап көрбөөн үүлгедиг болганы башкы кижиге меңээ аарышкылыг согут болган. Террористтерниң бо хугбай үүлгедии бүгү делегейниң кижилериниң киленин хайындырган. Россияда террористтерге удур шынгы демиселди чарлаан. Аңаа катчып тур мен.

Уван-оол МОНГУШ,
күш-ажылдың хоочуну.

“СУУК АЛДЫН” БҮДҮРҮКЧҮЛЕРИН ХАЛАС ҮЛЭЭН

Ары — кижиге кончуг чугула ымыраа-сээктериниң бирээзи. Ооң чигири (меду) эм шынарлыг болгаш хоолулуг. Кадыкшылдың болгаш узун назынның эми ары чигирин бурунгу Грецияга болгаш Римге бедии-биле үнелээр турган. Ол дайынчыларны аарыг-аржыктан камгалаар, күш кижирер болган. Ары азырап, ооң чигирин чемге доктаамал ажыглап чоруур улус өскелерден узун назылаарын болгаш улгадып назылаа-даа, белен-селен аарыг-аржыкка алыспазын эртеден эмчилер тодараткан.

Улусчу болгаш амгы эртемиң медицина ары чигирин янзы-бүрү аарыглар эмнээринге ажыглап турар. Ылаңгыя нерв, куяң (ревматизм) болгаш чүрөкхан-дамыр аарыгларын эмнээринге ону ажыглаар.

Тыва Республиканың Көдээ ажал-агый яамызының (сайыды Николай Алдачи) удуртукчулары Тывага ары өстүрер ажал-агыйны катап эгелээри-биле федералдыг яамыга тодаргай ажилдарны сөөлгү чылдарда кылганының түннелинде, 2004 чылдың көдээ ажал-агый федералдыг инвестиция программасынче Тывага ажал-агый арылар садып алырының 1 миллион рубль саң-хөөзү кирип бадылаттыңан. Акша бо чылдың июнь айда келирге, Алтай крайның Ары өстүрер ажал болгаш апитерапия эртемиң төвүнүң Солтон районда «Вектор» акционерлиг ниитилелинде арыларлыг чаа 100 ары өөн (хааржактары), артык каъттары, аңаа магазин-рамаларын, ары чигири чыыр доскаар саваларын, ажаакчының тускай хептерин, ажилдаар херекселдерин болгаш арылар ыштаар ыштыктарын садып эккелген.

Арылар азыраар түр черни Би-Хем кожуунда Ленинка суурнуң ыңдында тайга эдээ черге тургускан.

Арыларны Каа-Хем суурда чурттап турар ызыгуур салгаан ары азыракчызы Василий Зубцов бодунун эки туразы-биле чоокку хүннерге чедир ажаап-карактаан. Чита облазының Приаргунск районунун «Кызыгаар» совхозунун ары азыраар черинге бүгү назынында ажилдап келген хоочун арга-дуржулгазы Тывага херек апаар деп бодавайн чораан. Солун арнындан республикага арылар садып эккээр деп медээ номчааш, оларны баштайгы үеде ажаап-карактаарыңа дуза кадар күзелин удуртукчуларга илереткен. Көдээ ажал-агый болгаш аш-чем яамызының удуртукчулары, Би-Хем кожуунун чагырыкчызы Валерий Гон-

ажылчыннарга, хайгылытчыларга, камгалакчы дайынчыларга, санитарларга болгаш «уруглар» азыракчылары — «нянларга» үстүр. Олар чүгле 18-21 хонук чурттаар, ол үеде кижиге амытанга ары чигири бүдүрүп бээр кээргел чок аар ажилдың түннелинде, бүгү боду, ылаңгыя чулук чыыр аксы, чалгыннары элп каар. Өлүр хүнү келирге, өөндөн өскээр ужул чоруй баргаш, эеп келбес.

Баштайгы 25 ары өөн Чөөн-Хемчик кожуунун көдээ ажал-агый эргелели, начальниги Галина Ондар, каш хонук бурунга алган. Галина Ким-ооловна оларны кожуунда хуузунда ажалдыг, ары азыраар дуржулгалыг ийи кижиге үлп бээр деп эргелелге шийтирилээнин чугаалады. Чыткан төв аксыңче канмыыл киргени ышкаш, ажалчын арыларлыг болган аас-кежиктиг кижилер күрүнениң халас сөңүн эки камгалап кадагалаар, санын өстүрөр, кол-ла чүве олардан ары чигири алыр боор дээрзинге бүзүрээр апаар.

Тыва Республиканың көдээ ажал-агый сайыдының оралак-

Василий Николаевич арыларны чидирг чок камгалап арттырган. Оларның аажы-чаңын билер болгаш, херек үеде чигир-биле немей чемгерип турган. Ортаак орус уксаалыг арылар Тываның агаарыңа, чулуктук черлик үнүш оьдунга таарышканын Василий Николаевич ары азыраар черге чорувуста чугаалап олурду. Шак ыңдыг чайгаар үнгөн оьттардан чулук чыыр арылар эң бедик шынарлыг эм чигирни бээр.

Көдээ ажал-агый болгаш аш-чем яамызының удуртулгазы республиканың Би-Хем, Каа-Хем, Танды болгаш Чөөн-Хемчик кожууннарынга ары өглерин 25-25 кылдыр халас үлээрин шийтирилээн. Бир ары өөнүң өртээ 10 муң рубль. Өглер-биле кады аңаа немей бедидир салыр артык магазин-рамаларлыг хааржактар, ары чигири чыыр доскаар савалар дээш, ажалга херек бүгү-ле дериг-херекселдерни база бүрүнү-биле берген.

Бир өгдө 10 муң ары бар. Оларны өг-бүле деп санаар. Өг-бүлеге чаңгыс кыс (эр ары кол хүлээлгезин күүседип каарга, ону дораан-на боттары өлүрүп кааптар) ары турар. Артканнары

чызы Сергей Оюндан келир чылын мындыг инвестиция-биле арылар халас үлээр бе деп айтырган мен. Ол келир чылын боттандырар өске төлевилелдериниң хөйүн сагындыргаш, ыңчан ары хереглээр улус бо чылын алган улустан садып алырын сүмелеп турарын чугаалады. Шынап-ла, чылдың-на халас үлп турар чүве кайда боор аан.

Тываның ол-бо булуңнарында арткан 10 ажыг ары азыракчызынга бо чылын чаа эш-өөр немешкен. Оларның ам баштайгы сорулгазы — арыларны ончаменди кыштадып алыры. Мурнунда — яамының билиг бедидер төвүңгө өөредилге, арга-дуржулга солчулгазы болгаш келир чылгы чайгы сезонга белеткел.

Суук алдын бүдүрүкчүлериниң моон ыңайгы хөгжүлдесиниң таваа республикада катап салдыңан. Ол быжыг-ла болзунам!

ЧУРУКТАРДА: ары өглери үлелге мурнунда; Чөөн-Хемчик кожуунун төлээлеринге баштайгы кичээл.

Юрий ДАРБАА.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Чаа туттунуп турар музейниң алдыналчак шиш бажы ырактан-на хунге чайыналгыш турарын магадаваан кюжи чок-ла боор. Келир үеде эң онзагай чүве оң даштында эвес, иштинде

Ажылгалга кирер тудуга

АЖЫЛ УЛАМЧЫЛАВЫШААН

хөй. Ынчангаш тудугнуң кажан доостуру колдуунда-ла акшалан-дырышкындан кол хамааржыр джир болду.

Музей тудуунуң иштинче кириптивис. Ында база-ла чамдык ажылчыннар маны даш плиталарны шалада салып, өскелери

болган. Олар белең кылып каан өрээлде экспонаттар шыгжаар витриналарны салып эгелей берген болду. Кылын шил витриналарның чаражы аттыг. Оларның чоогунда ооң дугайында медээлер, солуннар, чуруктар азар черлерни база кылып турлар. Шупту бир үе-черге анык оолдар. Ол хирезинде ырак Санкт-Петербургтан кээп ажылдап турар. Бригадир, эштери А.И.Кузиков, А.Ю.Калинин, М.А.Добровольский олар улус-биле чугаалажып билер, ажылдаары-даа кончуг. Улуг хоорай Санкт-Петербургту езулуг төлээлеп шыдап турар оолдар болду. Бригадир Владислав Валерьевич биске музейге экспонаттар шыгжаар эт-херекселдерниң канчаар турар аян-шинчизин көргүскен схеманы-даа көргүстү. Шынап-ла, музейниң дерилгеви кайгамчык чараш болур хире.

Ынчангаш улуг оран-саваны тудуп турар тудугжуларга байыр-

болурун база кижжи бүрүзү билер. Чүге дээрге чаа музейге бистин республикавыстың төөгүзүн херечилээн кайгамчык чараш, эрте-бурунгу, алдын-мөңгүн болгаш өске-даа үнелиг эртинелер, металлдардан бүткен экспонаттар кадагалаттынар.

Бо удаада чаа музей тудуу-биле таньжып чеде бээривиске, тудуг ажылдары уламчылап турар, ажыл хайныгышкынын болду. Ак маны даш-биле (мрамор) шыптынган тудугнуң даштында хөлчок бедик кран ол-бо долганып, тудуг материалдарын дээр шаар көдүрүп тур. Ооң чоогунда тудуг материалдары шыгжап суккулап каан хааржактар дыка хөй. Ажылчыннарның чамдыктары демирлер чыпшыр каннап, өскелери доврак эжип, үшкүлери хожотку былгап, туруш чок ажылдап-ла турлар. Даргалары-ла боор, папкалар колдуктапкан силиг хептиг кижилер ажылчыннар-биле чугаалажып, арга-сүме каткан турлар. Музей тудуунда иштики, даштыкы ажылдар дыка

ханалар дескелей сүвүрүп, хөлчок-ла ажылдаан турлар. Малгаш-татынмаан азы плитка-биле шыппаан туйбу ханалар ам-даа бар. Бир өрээлде Красноярск хоорайда «Реалстрой» ААН-ниң тудугжулары бригадир А.К. Караевке баштаткан шала плиталап турлар. Бригада 15 кижиден тургустунган. Тудуг материалдары-биле хандырылга эки, ону боттары эккеп турарын бригадир дынатты.

Бисти онза сонуургаткан чүүл — шалазын, ханазын плиталап каан улуг өрээлде дөрт анык орус оол ажылдап тур. Санкт-Петербург хоорайда «Раритет» деп фирманың ажылчыннары

лалдар-биле байыр чедирбишаан, музейни дүрген тудуп доозарын йөрээп каалы.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТАРДА: чаа музейниң бажыны; Санкт-Петербург хоорайда «Раритет» деп фирманың ажылдакчылары (ортузунда бригадир Владислав Валерьевич); ажыл үезинде.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Чагымдар аразында

БАЖЫҢ ЧОК АРТЫМ

Кызыл хоорайда Ровенская кудумчузунда №30 ийи аал чурттаар бажының 2 дугаар квартиразын 2000 чылда садып алган кижжи мен.

Авам Евгения Александровна Волошникова — аарыг, 2-ги бөлүктүн инвалиди, авам, өөм ишти ийи өг-бүлө ол бажыңга чурттап турган бис. Ол бажыңга ийи уруувус: огулус Артур биле кызывыс Влада төрүттүнген. Бодум Кызыл хоорайның тускай хандырылга фондузунда хөөр оңгары казып ажылдап турган мен. Ам-даа ында хевээр мен. Ол аразында өөм ээзи бисти каггаш чорупкан. Ийи уруумну, аарыг авамны бодум азырап артып калдым. Ажы-төлүмге ынаам аттыг. Оларымны дээш Кызылда чонум-биле эдержип, ажылдап чоруур кижжи мен. Оларны эки кижилер кылдыр өстүрүп, кижизидип кагымза, чуртумга, күрүнеге ажыктыг болгай.

Ынчаар чурттап турувуста 2002 чылда бажыңывыстың эрги электри дамчыдар сывырындактары кыва бергеш, ооң ишти элээн өрттени берген. Дашты көңүс анаа чүве. Ындыг бажыңга чаш уруглар-биле чурттап олурар эвес, Рабочая кудумчузундан бир өрээл хөлезилеп алган бис. Ол аразында уруум Влада аарыг берген. Ону эмчиледир дээш ишти өрттенген бажыңымны септээр-даа чайым чок болган. Оон ыңай өрээл хөлезини база төлээр. Ынчангаш бажың септээр чай-даа, акша-даа чок болган мен. Оон ыңай Абаканның Н.К. Катанов аттыг күрүне университетинин юриспруденция факультетинче бот-өөредилге-биле база өөрени берген мен. Өөредилге дээш база акша төлээр. Бажыңымны ажыл соонда барып көрүп, доктаамал хайгаар-лап турган мен.

Ону септеп алырының арга-

зын база үргүлчү дилеп келдим. Ынчангаш ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынче, Кызылдың хоорай чагыргазыңче билдиришкенин кирдим. Хоорай чагыргазы меңээ хуу бажыңың бодун септеп ал деп хары берген. Чоокта чаа ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы 4 муң рубль дузаламчы берген. Мыя ооң-биле бажыңның соңгаларын, эжиин септеп ап болур турган. Кажан ол акшаны ап алганымда, бажыңымны шуут бузуп каапкан болган.

Ол мынчаар болган. 2004 чылдың август 24-те ажыл соонда база-ла бажыңым көрүп каар дээш чедип келдим, ооң чүгле бузуп каан ыяштары чыдыр. Чанында краныг машина тур. Ында ажылчыннар хоорай чагыргазының айтышкыны-биле бустувус деп меңээ чугааладылар. Дораан чагырга черинге барып четтим. Архитектор Галина Романовна Дозураш ол бажыңны кым-даа кадарбайн, божтар чыгыр чер апарганы-биле ону тайылбырлады. Мээң бажыңым долгандыр херимниг чүве, хоорай чагыргазының бодунда тускай демделледиг, ооң ээзи мээң дугайымда-даа дындадылгар ында бар турган. Участоктун-даа, бажыңның-даа документилери мээң бодумда бар. Чүге ол бажыңны бузарда, ээзи мени тып айтырбааныл? Ам чаш ажы-төлүм, аарыг авам-биле каяа чурттаар бис? Бажыңым турган болза, бичиилеп септеп алыр турган ийик мен. Кызылдың хоорай чагыргазы бажыңымны шуут чок кылып, материалдарын өскээр сөөртүп апарган. Ам каяа чаш ажы-төлүм, аарыг авам-биле чурттаар бис? Бо айтыртыга харыны Кызылдың хоорай чагыргазындан манап артым.

Вадим ВОЛОШНИКОВ.

Кызыл хоорай.

Күжүр чонум! Чоокта чаа болуп эрткен байырлалдар бүдүүзүндө барып-барып улуг адаан-мөөрей, оюнтоглааның болур чери — Тос-Булак аржаанының девискээринге коргунчуг бир болушкунга таварыштым.

Алыс бодум кожуннарда болгаш Кызыл хоорайга күүсекчи болгаш өске-даа албан черлеринге ажылдап чораш, пенсияже чоокта чаа үндүм. Пенсиялап алгаш дунмаларым-биле демнежип, мал-маган тудар деп бодал мурнунда-ла турган. Дунмам, күдээмниң ачызында шору мал-маганың-даа болдум. Олар Тос-Булак аржаанының барың талазында, кырлаңны ажа бээрге, Оңгар-Хову деп черде, үш аал-биле кады мал-маган тудуп турарлар.

Оңгар-Ховуга мурнунда, эки үе джир үеviste, мал хүлээп алыр улуг бааза турган, хаван база өстүрүп турган чүве эвеспе оң. Ынчан электри кириптинген, ооң күжү-биле ажылдаар кудук база турган. Кажан хамык чүве сандарап турар үеде анаа колдуунда чүү-даа артпаан. Электри сывырындаан, чагыларны одура кезип апарган. Ээн калган черге каш өг-бүлө демнежип алгаш, мал-маган азырай бергенер. Кудукту трактор моторунуң күжү-биле ажылдадып турган. Чоорту хоорайдан орус улустар безин инектерин ол аалдарга кадартып, сүдүн эртен, кежээ саап ап турар апарган. Кыварчаар чүүлдү ээлчежи садып ап турганнар.

Элдеп чүве. Ында төрөлдеринде мал-маганын азырадып турар хирезинде хоорайда чурттап турар бир кижжи кожа аалдар-

биле-даа сүмелешпейн, ол моторну «мээни» дээш ыраккы бир төпчүткен электри чок черге садыпкан. Шак ыңчаар Оңгар-Ховуда аалдар суг чок арткан. Ам канчаар, арга-хорга дилеп, кайы аал кандыг-ла-бир арга-биле кижжи инжер болгаш ырадыр чоруп шыдавас чаш мал-маганга сугну тыптынып ап турар. А улуг мал-маганы, ырак-даа болза, Тос-Булак аржаанындан агып баткан дамырак суундан хүнде чангыс удаа сугтарар апарган. Малга-даа, кижилерге-даа шыланчыг, берге болбайн аан.

Бир катап ол аалдарга Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының депутаты, ТР-ның Биче сайгарлыкчы чорукту деткир болгаш хөгжүдөр фондуң эргелекчизи М.С. Самбы-Хөө ол черни электрижидерин тускай Чазак программазынче киририн, ооң бетинде кудукту ажыл-

ТОС-БУЛАКТА

дадыр мотор-биле дузалаарын аазаан. Оңгар-ховулар аңаа өөрөөн болгаш улуг идегел-биле манап турар.

Сентябрь 2-де дунмаларым ажыл-херек аайы-биле хоорайже кире бээрге, хой кадардым эвеспе. Сиген белеткеп, өске-даа ажылдарга дузалажып турган болгаш чоокта мал-даа кадарбааным шын. Тос-Булактың агып баткан дамыраанга мал сугтарары — база берге айтырыг. Кожа аалдар база малын сугтарар. Ээлчег манаар. Суг чоогунга өске мал-маган туруп, катчып-холужуп база болур. Суг ижиксээн мал-маган дозуп турунда-ла, чаза базар дей бээр. Арай деп-ле орук ажык, суг чоогунда өске мал-маган чок деп чүвени ылавылап алгаш, мал-маганы салыштым. Өөрөнгөн чүвелеңиң дистиң-чипкеш, сугта маң-биле баар. Ол-бо дозуп тургаш, чаа сугтарып алгаш, ам дедир орук-биле үнүптүм эвеспе. Демги сугже келирде ышкыш шуужуптар чүве кайда боор, ижин долдур суг ижип алгаш, арай деп-ле калгып оорар. Черле бажыңга баар чүвелеңи мурнаптар, чамдыктары доора чүткүүр, өскелери мырыңай соонга чыдып каар.

Адымны дөш өрү чаа алба-

дапкыш, мал-маганың бажын орукче углап кааш, дедир-ле кудургайны куду баткыш, соонда чоруур каш чүвелеңи калгыдып чораш, дөң кырынга үнүп келдим. Дем бажын углап каан чүвелеңи кайда боор, кудургайлап элээн тарай берген болду. Чаала оларымны бөлүп, орукче углап чорумда, ында аалдарның эн адаанда, менден оранчокта аалдан көк өнүгү трактор менче чүткүдүр ор. Менден бир чүве айтырар, азы чаным-биле эртер дээн трактор-ла ыйнаан деп бодал-биле малымны ай деп чорла мен. Трактор менче дорт-ла келди-ле. Чүвениң уjur-утказын билбейн турумда ол адымның кудуруунга дээр-дегбес чорда, айт кенертен ушта халды. Мен кээп уjur деп чоруй, бир холум-биле эзер бажыңдан харын-даа ап четтигиптим. Айттың аксын арай деп-ле тыртып алгаш, хая көрнүп келдим. Трактор база мээң соомче халдып ор. Ам-на бажымга «бо-даа эзирик албаараан, азы чашпан тыртып алган чүвелең-дир» деп бодапкыш, элээң ырады халды бердим. Трактор ам мал-маганы бастырап дээш аразында халдып тур. Бир молдурга шуут бастырып ал чашты. Харын-даа дооразыңче был-

дапкыш, алдырбады. Күчүлүг тракторну доктаадыптар харык бар эвес, ыракта аңгадай берген көрүп тур мен. Ам-на трактор турупту. Руль артында — бичи оол. Ооң чанындан улгады берген танывазым кижжи үнүп келгеш, алгы-кышкы, майт-шорт-биле менче кезек кылаштап чоруй: «Бижектеп кааптайн бо чүвени!» деп алгыргаш, тракторунче халааш, бижек хевирлиг чүве тудуп алгаш, менче кылаштап орла. «Аа халак, оода кымчы-даа ап чорбас, кончуумну! дээн бодал башка кирди. Мунуп чоруурум кыр аътка кымчың-даа херээ чок мал-ла болгай. Муңгаш-дынны бичи дыңзыдыптарыңга ыңай болур.

Ол кижиниң хөй-ле санныг, кижжи албас, ыт чивес сестериниң аразында: «Мээң черимни чүге бастырдың, боолап каар мен!» дээн алгы мээң кулаамга тода дыңналды. Айттыг кижиге четпезин билгени ол-ла боор, ол чул-чурбушаан, дедир ээлти. Тракторун ажылдаткаш, аалынче углай чорултулар.

Халдаашкының уjur-утказын билбейн турган бодум ам-на билеп кааптым. Оо, бурган, өршээ! Оруктан чүс-ле хире метр тарай берген мал дээш кижжи

Тыва Республиканың 60, Кызыл хоорайның 90 чыл болурунун байырлалының бүдүүзүнде «Шын» солунун редколлегиясы кайы корреспондентиниң кандыг хемчеглерни солун арнынга чырыдып бижири бистиң аравыста хуваап каан.

Меңээ өске хемчеглер-биле кады сентябрь 11-де болуп эртер чараш кыстарның «Даңгына-2004» конкурзун чырыдар даалганы берген. Ынаар канчаар кирериниң дугайын ук даалганы ап тургаш, айтырган мен. ТР-ниң Чазаның парлалга албанының журналистерге бергени аккредитациялыг карточкасы байырлалдың кандыг-даа хемчеглеринче хостуг кирер эргени берип турар диген, чүге дээрге корреспондент кижжи ук хемчегни ыяп чырыдып, чонга чедирер ужурлуг. Аккредитациялыг карточкада ону ажылгап чоруур кижиниң чуруун база чыпырган. Мен оомну көскү болзун дээш хендирге кошкаш, мойнумга кедип алган чораан мен.

Сентябрь 11-де Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынче ында эжик аксында турар ийи херэзжен улуска карточкам көргүскеш, эртип чыдыр мен. «Силер кайың келдиңер?» — деп, оларның бирээзи айтырды. «Шын» солундан келгенимни тайылбырладым. «Чок. Силер ынаар кирбес силер. Чүгле дээш... хоорайда «сарыг» деп адаарымыс парлалга үндүрүлгезин адааш, «ол солунуну улузун кирир бис» — деп бо. «Шын» солун республиканың эң улуг, хөй тиражтыг солуну, ону бүгү кожууннарны чону номчуп турары, меңээ бо конкурсту чырыдар даалганы бергениниң тайылбыры хатка удур сөс эткени-биле демей, курут калды. Ол аразында ында турган ийи шагдаа: «Силерни кирибейн тур ышкажыл» — дээш, мени үндүр идип эгелээн. Мен оларның холдарын бодумдан адыра идерин оралдаштым. Ажыл-херек ужун чораан журналист хамаанчок, анаа хамааты-даа кижиниң мага-бодунга кайы-хамаанчок

дээр, ону театрдан үндүр идер эрге шагдааларда чок. Хоойлу езугаар хамааты эргезин хүндүлээр кижилер ыңдыг кара туразында чорукту шагдааларга болдурбас-даа. Богда, ийи шагдаам ам мырыңай мээң ийи холум артынче оора долгаарын оралдажып, мээң-биле хербектежи эгеледи. Шак ыңчаар дашкаар үндүр хербектеживис. Тенек аарыг азы эзирек кижжи хедели бээрге, кижжи ону күш-биле тудуп азы чөптөп көгүдүп, аргалап тургаш, соксадып-ла аар боор.

«Хоойлу билбес дүжүмет хол чедер» деп, тыва үлегер чугаада ышкаш, шагдаалар кара туразында аажылай бээрге, кижжи канчаар-даа аайын тыппайн баар чорду. Ийи шагдаам мээң холдарымга күш четпейн, боттарының уунда та чүнү алгыржып турганын ында театр эжинде чондан ыадыр, эпчоксунар дээш дыңнаваан мен. Оларның аразында хоочун журналист Кежик-оол Чөрөвениң: «Журналист кижиниң холун оора долгап, театрдан үндүр октап турар кандаай чүвөл?» — деп эпчоксунган, хомудаан чугаазын чүгле дыңнап четтиктим. Шагдааларның бирээзи, лейтенант эргелиг анык орус оол, салаалары-биле арнымдан аспаптап алгаш идип, бирле чүве алгырып, хөлчөк тур. Ол аразында шагдааларга чүгле мен дээш немелде күш чедип келди. Кончуг-даа узун, шырак тыва шагдаа оол мойнумдан куспактай тудуп алды. Оон демги ийи шагдаа холдарымын салыпты. Орус шагдаа лейтенант: «Забирайте его» — деп, оларга дузалажып келген ийи шагдаага чугаалады. Мени тудуп турган шагдаа ол-ла хевээр мени чедип алгаш чорупту.

Кижим мени аппарат чыда, көк элээр боорумга, хөлчөк кайгап: «Бо канчап шагдаалар-биле чокшуп турар кижжи сен?» — деп элдесинип айтырды (баштай эзирек деп-ле бодаан хире). Месилдежишкенин канчаар болу бергенин чугаалап бердим. «Театрда дежурныйлап турар шагдааларны удуртуп турар

полковник Васильев-биле ук херекти сайгаржып алыңар» дээш, ооң кайда турарын айтып берди. Ук шагдаа дунмайын адын айтырып албааным дыка хомуданчыг болган. Арнын безин орта сактып албаан мен. Бедик культурлуг, ажыл-херезин, чүвениң байдалын эки билер шагдаалар бисте чок эвес деп чүвениң херечизи ол. Полковник Васильевтин дузазы-биле театрда катап чеде бергеш, мээң холум оора долгап, театрдан үндүр идип турган ийи шагдааның адын

Ылап-ла ыңчанган турган болзумза, ол хире кара туразында шагдаалар та канчаар аажылаар турду ынаан. Бети дизе, тудуп суп, кеземче херээ оттурар дээш бар шаа-биле кызар турганы чугаажок. Ооң соонда безин, хыи ханмааны-ла ол боор, демги лейтенантыжыгаш: «Харын-даа шалага бажын чара чыпыштыр шааптаан-дыр бис» — диди.

Херек кырында хоойлу езугаар шагдаалар театр эжиниң аксынга чүгле чурум хайгаараар дээш дежурныйлаар турган-на

кижи мен. Тыва национал уран чүүлге ооң кирип чоруур үлүү дыка улуг. Аравыстан ыңдыг кайгамчык талантылыг кижжи ылгалып, танцы уран чүүлүн сайзырадып чорууру өөрүнчүг. Кандыг чылдагаан ужун күрүне-ниң массалыг информация чепсектериниң төлээлерин ук хемчегге кирибейн, а сеткилинге таарышкан солуннар-биле кызыгаарлаттыганын айтырар дээш ооң ажылдап турган черинге кээримге, ол чай чок, уруглар-биле ажылдап тур. Оон

• Байырлалдың "хөлгелери"

КАРЖЫ ШАГДАА ХАЙЫ-БИЛЕ ЧАРАШ КЫСТАР ЭСКЕРБЕДИМ

билип алдым. Бирээзи ТР-ниң ИХЯ-зының экономиктиг кем-херек үлгедир чоруктар-биле демисел чорудар эргелигиниң опертөлээзи, милицияның лейтенанты Андрей Валерьевич Бологов (шын-на адап берген чүве болза) болган. Өскези капитан дужаалдыг тыва эр кижжи шынзылганы мээң думчуум бажынга чайып, орта номчутпаан-даа, ажылдап турары албан чериниң тодаргай адресин-даа меңээ чугаалап бербээн. Владимир Оюн дээн хевирлиг (орта көрүң четтикпээн мен) бижиктиг шынзылганы караам мурнунга шыпыраңнатты. Ооң каразычаны кайгадым. Анаа көөрдө лейтенант ат-сывын адап берген болгай. Хомудаан, эпчоксунганымдан сагыш-сеткилим байдалы дыка дүвүрөңчиг турган болгаш, ол кежээ шагдаалар-биле орта чугаалажып шыдаваан мен.

Командириниң мурнунга холум долгап турган ийи шагдааның бирээзи: «Ол боду бисче халып келген» деп нүгүлдээн.

болгайлар. Борта хайгаараар деп сөсче кичээңгейни угландырып көрейин. Бир эвес олар бичии-ле шыдамык турган болза, эжик аксында улус кирип турган херэзжен-биле херектиң ужурун тып, кандыг-бир түңнелге келир турдус ынаан. Бети дизе, олар мени ук айтырыгны шийтпирдээр кижжи чорудуптар турган. Бир эвес үстүндө адааным ийи шагдаадан өске кижижиг улус турган болза, бистиң байдалы-высты эптиг-чөптүг сайгаржып, эпчок байдалды эдип алырымыска харын-даа дузалажыр турган ийик. Херекти чаңгыс талалай эвес, хоойлу езугаар ийи талалай сайгара кааптар турган.

Шагдааларның хеделиишкенин, мээң холдарым долгап, театрдан үндүр-кирип октаанын чүү деп көөрүл? Хамааты кижиниң эргезин куду көрүп дорамчылаан деп бот-дугайты көөрдүр мен.

Бот-дугайты, ук чараш кыстар конкурзун организастап эрттирип турган Вячеслав Октябрьевич Донгакты аажок хүндүлээр

чанынга турган херэзжен кижжи: «Даштыкы депшилгелиг чурттарда солуннар мындыг хемчеглерге баш бурунгаар дилег кирип тургаш, анаа киржир-дир ийин» — диди. Чай чок улус-биле маргышпадым-даа. Күжи бодаарга, солуннарга хөй чырыгтынарга, оларның ажылынга-даа эки, чон ол дугайын билип ап, чогуур үнелел бээр болгу дег. Ыңчангаш кандыг-даа байдалдарда солун бүрүзү-биле ажылдаарын Вячеслав Октябрьевиче сүмелек-сээр-дир мен. Эки ажылды чон демей-ле үнелей бээр. Мындыг чаржынчыг таварылганың ужун мөөрейни «Шын» солунун номчукчуларыңа долзуу-биле таныштырып шыдавадымыс, таныштырар күзеливис-даа чок калган. Номчукчуларны шуут-ла хомудады бербези-биле «Даңгына-2004» мөөрейге Улуг-Хем кызы Родмила Күжүгет шылгараанын дыңнаттымыс. Ам-даа кежээ дүшпээн болдур ийин, дээргилер...

Борис ОНДАР.

"ДУЖУМЕТ"

амы-тынынче халдап, мал-маган бастырар чазып, чүү деп чүвөл бо!

Тарай халчы берген мал-маганымы бөлүп алгаш, аалче углай кадарып чоруптум. Хораданымдан, хомудаанымдан тынжым дакпыжап чор. Бажымга хөй-ле бодалдар кирди. Эвээш санныг тыва улус ийи-чаңгыс ам чаа кижжи дег, өөдежок кижилерниң хайы-биле өлүрүсчө хөңнү улус эвес бис бе. Бир эвес аъттан чайлыш баткан болзумза, трактор дугуйларыңа таваржырым чайлаш чок. Дугуйга таварышпазымза-даа, мени та канчаарлар. Ада-иём дөртөн ажып чылдар иштинде мал малдап чораан болгаш уруг-дарыы малга ынак улус бис. Тыва улус шаг-төөгүден бээр боттары кыштаар кыштагылыг, хонар хонаштыг чораан. Ыңчалза-даа кажанда-даа черчурт хунаажып, аас-дыл үндүрүп чорбаан дээрзин улуг улус сактып чугаалаар. Бир катап бичимде аалывыстың инек оъттаар черинге, кырлаң ажыр кожавыстың инектери оъттай бээрге, ачамга чугаалаан мен. Ол оргаш: «Ажырбас, оглум, бистиң-даа инектеривис кожавыстың аалының чоогунга оъттай бээр, черни кижжи кажан-даа өкпеле-

вес, харамнанмас чоор, оът-сиген үнүп кээр, кижилер эдержи бээр» дээнин сактып чоруур мен. А бо кижиниң кончуун көрөм! Одар чери чөпшээрелдиг бижиктиг-ле турду ынаан. Ындыг бижик бисте база бар. Ооң үндүрүүн төлөп турар бис. Ол ам чүгле саазын кырында. Кым-даа маңаа келгеш: «Сээң девискээриң мында, кызыгаарыңар ол» деп өргөн хап бербээн. Чер дугайында чаа хоойлу Улуг Хуралда ам-даа номчулгада деп билер мен. Оңгар-Ховунуң мурнуу-даа талазындан, барыын-даа талазындан өске улустуң мал-маганын оъттап үнүп кээр. Ыңчан чүгле мал каттыштырбазын бодаар. Кым-даа бистиң черивисче мал кирди дивес. Өргөннер хап, кызыгаарны айтып каар-даа болза, аас-дыл үндүрбес. Мал-маганын эки билер кижилер мал кызыгаар билбес дээрзин эки билер.

Тос-Булак аржаанының чоогунда аалдарның кадарчылары-биле бистиң аалдарның кадарчылары хөй мал кадарып чорааш, бо-ла ужурашкан, хөөрөшкен боор. Черле ол аалдарны улус мактаар. Ажык сеткилдиг улус дээр.

Ол-ла баткан кырлаңның эң

ужунда кыштаг сөөлзүредир кестүп келгенин эскерген мен. Ооң эезиниң адын бо удаа адавас бодай-дыр мен. Канчаар ужурашканымысты үстүндө бижидим. Чогум ол чүү кижил, ук-төөгүзү кайың кижил, чонунуң аразыңга сыңып чораан кижжи бе, сыңмайн чораан кижжи бе, ону коптартас мен. Бо кижжи чаңгыс эвес удаа улус дорамчылап, айылыдыг херек үлгедип каг каскан кижжи чүве-дир. Ам шеригде бистиң бир дунмавысты база бастып дорамчылаан, дунмаларымын кожазы мал суттарып чораан херэзжен кижини кымчы-биле соора-моора хакылап, кады багай кижини коргуткан. Оңгар-Ховуда аалдарның өске-даа улусун коргудуп, бижек чайып дорамчылаан кижжи бооп тур.

Ол аалдың мурну-биле Оңгар-Ховуже эрткен орук бар. Оладып сезен хар чеде берген орус ирей-кадай көк өңнүг «Москвич» машиналыг келгеш, инектерин саап турганын көргөш магадап, чаптап турган мен. Өске бир сарыг өңнүг «Жигуллиг» кыргынар база инектерин саап турду. «Аржаан аксында чаа аал келген соонда ол орукту дуглап каапкан-дыр. Долганып келдим. Дыкала хомуданчыг-дыр» деп турга-

нын дыңнаан мен. Олар ам келбестээн. Оңгар-Ховуда инектерин эртен-кежээ саап аары-биле халдып кээп турар кара «Волга» мунган орус херэзжен кижжи бар. Ол уруглары-биле инектиң ийи талазыңга олурупкаш, саарлар. Ында аалдарның улуг-бичии чону эртен-кежээ ооң-биле хоорайда чоруун кылып, амырап турлар. Чүгле ол машина аэропорттун хериминиң барыын талазында оруктап кээп турар.

Ийе харын, Тос-Булактын «дүжүмеди» мээң амы-тынымче халдаан үлгедин эрге-хоойлу органнарыңа хомудап билдирип болбайн аан. Өске-даа факт-барымдаалар четчир. Ыңчалза-даа: «Сээң бакты кылза, эки-биле харыыла» деп мерген угааныг сөске даянып алгаш, Донгакка мындыг сүмени кирикседим: «Дириг чорувуста Ие-черивис чөмгөрип чоруур. Ие чаңгыс. «Кызыл-дустай» бээривиске база-ла ол бисти шуглап, хойгарып алыр деп чүвени утпа. Аалың чоогунда бедик тей кырынга олурупкаш, бодунну шүгдүнүп көр. Мурнунда карак четпес дөгөм ховуну дуй чыдыштар мен, чүгле мээң мал-маганым оъттазын деп бодалды ап октапкаш, бо ховуларга кожоларымың, тыва чонумнуң мал-маганы оъттап, кадарчылары ужуражып, амырменди солчуп, хөөрежи чорзун

деп чаагай күзээшкенин кылып көр. Кара сагыш, хоптак сеткил, аас айылы, кыжаныг кижини өөндөлетпес, сонгу назыныңга багай боор деп Калачакка өөредин база катап бодал, сагып көр. Бичии чаш оглунну кем-херек үлгедиринче ыдалап, чүнү кылып турарың ол. Бо ыдыктыг аржаанның чоогунга чурттап тургаш, ишти-хөңнүндө бокчүзүрүмүң ап октапкаш, аржаан-биле арыглап, чаагай сеткилди чалап ап, ак сүдүнү эртенниңне аржаанче углай чаңып турарың күзээр ийик мен».

Кежээлерде Оңгар-Ховаа дашкаар үнүп келгеш, бо чаны-выста хоорайның чайнап турар чырыын магадап көрүп тура, талыгырда кадыр-берт, төөгүлүг Кара-Дагның баарыңа ады-иёмниң кыштаанга Ильичиниң сайгылгааны чайнап чораан чүве, ам бо найысылалдың колдуунуң адаанда турар Оңгар-Ховаа сайгылгаан чайнап, суг савазырап, кижилерни, мал-маганы амырады бээр деп бодал башка киргилээр-дир. Ийе, ол болур-даа ужурулуг.

Мал-маган сугтарар, чоннуң аргыжар оруунуң аксында чыдып алгаш, хамыкты хайылдырып, кижилер дорамчылап, амы-тыныңга чедер чазып турар ол «дүжүмет» боданып, түңнел үндүрер болза эки-дир.

Алдын-оол МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

30-ГИ ЧҮС ЧЫЛДЫҢ ХЛЕВИ

Биология эртемнеринин доктору Владимир Антоновтун удуртулгазы-биле хлебтин чаа хевирин Россияда чогаадып кылган. Эм болур ол чаа хлебтин адын чурттуң болгаш бүгү делегейнин эртемденнери "Тонус" деп адааш, 30-ги чүс чылда кижиниң кадыкшылын эскидеринге чугула ажык-дузалыг чем болур деп үнелээрнер.

Бо чаа хлебти кызыл-тастан дээрбелеп каан ак далгандан кылбас, изиг сугга шыгыткаш, бичии өстүрүп каан тарааның бодундан быжырап. Аңаа хөй эвес дрожжи, дус холуп алыр. Россиянын Кадык камгалал академиясынын аш-чем институтунун клиниказынга кылган шенелде бо хлеб кижиниң кадыкшылынга тергийн ажыктын база илереткен.

Чаа хлебтин онзагайы чүл дээрге, ону быжырап кызыл-тас хөзүңгө өзүп турар үезинде кижиниң организмине херек бойдуста бар бүгү биологтук, минералдыг, химиктиг бүдүмелдерни дөгөрезин даштыкы картынга чып, шингээдип алганы болур.

Бо хлеб дыка чемгир, кижиниң кадыкшылын хөй эмнерден артык быжыглаар, ижин-шейүндү ажылын чогулчудар, мага-боттан шлактарны, хоралыг бүдүмелдерни, холестеринни үндүрер. Ханда чигирни эвээжер, деңизин кудуладыр. Атеросклероз болгаш чүректин ишемиязын соксадыр, ханда гемоглобинниң деңгелин көдүрер. Организмге даштыкы, иштики ыжыктарны тыптырын, сыңынын болгаш чоон шейүндүнү аарыгларын болдурбас.

"Тонус" хлебте кижиниң организмине чугула, ажыктыг чүүлдер хөй. Кызыл-тастан кургаг далганы бүдүрерде оон карттарын аңгылап, шоңнап арыглааш, оодурба (хавык) кылдыр үндүрүп кааптар болгай, а херек кырында тарааның карттарында хөзүңден шингээттинген кижиниң организмине дыка ажыктыг Е,В,РР витаминер, аминокислоталар, белоктар, минералдыг бүдүмелдер бар. Ак далгандан кылган хлебке бодаарга, олар "Тонуста" 20 катап хөй.

"Тонус" хлеб 1999 чылда эртен делегей чергелиг делгелгеге, "Продэкспо — 2001" Бүгү-

делегей ярмарказынга, "Экология талазы-биле айыл чок арыг продукт — 2003" конкурстка алдын медальдарны чаалап алган.

Владимир Антонов оон эки шынарын эң тодазы-биле бүзүредире-биле 10 күскени "Тонус"-биле, а ол хире күскени чүгле ак, оодурбазын аңгылап каапкан далгандан кылган хлеб-биле чемгерерге, ак хлеб чип турган күскелер 6 ай болгаш аарааш, өлгүлөп калган. "Тонусту" чип турган күскелерниң кадыкшылы шыырак, деңгели эки арткан.

Мен тараа аймаандан янзы-бүрү аш-чем бүдүрер талазы-биле 40 чыл стажтыг инженер-технолог кижиге болгаш, оон чаа ажылын дыка сонургадым. Сагыжымга мындыг чүүлдер кирип турду.

Тыва чон шаг-шаандан тура-ла хооруп каан кызыл-тас, арбайдан далганы кылып чораан болгай. Чинге-тарааны хоорган соонда, чемни база кылып чип чорааннар.

Бо тарааларның карттарында кижиниң кадыкшылынга ажыктыг витаминер болгаш минералдыг, биологтук, химиктиг бүдүмелдер, белоктар хевээр артып каап турган чадавас деп билип тур мен.

150 чыл бурунгаар англи бир эртемден Тывага келгеш баргаш, кадык камгалал талазы-биле тускай эртемниглерин болгаш аптека чок тыва нация удавас чер кырындан чиде бээр деп түннел үндүргөн. Оон оозу бүтпейн барган. Маңаа арыг агаардан, аржаан суглардан, эм оъттардан аңгыда, тыва чоннун кол чеми турган кызыл-тас, арбай далганы, чинге-тараадан кылган чеми база улуг рольду ойнаан. Бир эвес ол ылап-ла ыңдыг болза, хоорган кызыл-тастан, арбайдан кылган далганын, хайындыргаш, хооргаш, шоңнап каан чинге-тараадан кылган чемнерни

чараштыр хаптааш, садыгларга хөйү-биле садар үе келген деп санап турар мен. Оларның чүгле шынарынче эки сагыш салыр херек.

Амгы үеде бо тараалардан соктаан далганын база чинге-тарааны рыноктарда садып турар апарган, ол эки, ынчалза-даа далганын чигимээр болгулаар, таалайга, диштерге чыпшынгылай бээр таварылгалар бо-ла турар. Чинге-тарааны колдуунда Саян артындан экелген культурадан чандыр-соора хооргаш, садып турар боор чорду. Мону черле чурумчудар үе келген.

1972 чылдың сентябрь айда МАР-ның Чазааның чалалгазын езугаар Улангомга баргаш, хоорган тараалардан кылган чемнер кылыр талазы-биле тускай технологияны эртемге дүүштүр ажылдап кылдым. Бир ай ажылдааш, моол эштер-биле кады чемнеривисти Улан-Батор хоорайга ол күрүнениң ээлчеглиг юбилейинге тураскааткан делгелгеге кириштирип салырывыска, бисти шаңнап-мактааш, бо айтырыгны моол казактың деңгелинге чедир көдүргөн чүве. Оон эгелээш моолдар ол тараадан кылган чемнерни чараш хаптарга ургулааш, Кызылга эккеп садып, белекке берип турда, шала эпчоксунуп көрүп турган мен. Тараадан кылган бо чемнер тыва чоннун национал чемнери ышкажыл.

"Тонус" хлеб-биле кады бо тускай национал чемнеривисти оода Кызылга быжырып, кылып эгелээр саналывысты бистиң Көдээ ажыл-агый ямызынга киригенивистен бээр бир чыл эрти. Ону дарый шиитпирлээри берге болбайн аан. Ынчалза-даа эгелээшкенин деткип, оларның бүдүрүлгезин шиитпирлеп быжырып эгелээр болза, республиканың чонунун кадыкшылынга-даа, хөй-аъдынын көдүрүлүгүндө да улуг салдарлыг боор деп идегеп турар мен.

Чечен-оол ДОСПАН,
Чингине экономиканың делегей академиясының хүндүлүг академикти, ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы.

ДУЖУТТУҢ ШӨЛДЕ

Корей ногаажы С.Х.Ким.

Тываның хову-шөлдери дыка беримчелиг. Аңаа тааржыр ногаа аймаан тарааш, эки ажаар болза, тергийн эки үнер.

Оон херечизи кылдыр Кызыл кожуунун Сукпак суурнун кедээинде ховуда ногаа тарып турар хуу кижилериниң ажылы-биле таныжа кааптаал. Бистиң журашкан бирги ногаажывыс — Сафрон Хасекович Ким деп көрей кижиге. Ол 1,5 гектар черде янзы-бүрү ногаа тараан болду. 1 гектар черде арбуз, арктаннардында огурец, капуста, перец, баклажан, помидор дээш, еске-даа ногааларны тараан. Дүжүдү бо чылын хөлчөк эки бооп турарын ол өөрүп чугаалап орду. Ол боду Узбекистандан келген. Ында чаъс шоолуг чагбас. Ынчангаш аңаа ногаа чүгле суггат күжү-биле үнер. Тывага чаъс үргүлчү чаар, ногаажының ажылынга ол дыка дузалыг, ынчалза-даа чаъс чагбас хүннерде эки

суггарар. Сафрон Хасекович шөлдүндө суггарылга системазын шөйүп алган. Ынчангаш суггары чийк, чүгле кран ажыдып кылаштаар. Долгандыр чаштырар системаны ырактан көөрге, дыка чараш. Ногаа аймаандан кандыг-даа чемни кылып, дузап, варенье хайындырып ап болур. Ылангыя арбузту кургаг, сериин черге шыгжап алгаш, кыштадыр анаа чип, азы варенье хайындырып ап болур.

Дараазында ногаажы Владимир Александрович Козинниң участогунга келдивис. Ол мурнунда механиктер ажылдап чораан. Оон пенсияже үнгеш, анаа олуруп чадааш, ында ногаа тарып эгелээш. Бо чылын ийи гектар черде база-ла арбуз, картофель, свекла, помидор, капуста дээш, дыка хөй ногаа тараан. Оон арбузу бо чылын дыка дүжүткүр, чигирзиг, эки амданныг болган. Эске-даа ногаалары эки үнген. Дыка улуг шөлдө ногаа-ла, ногаа. Бажымга мындыг одуругларда кирди.

Корей, орус ийи акым Хөлчөк кежээ, магалыын аар. Тыва улус чоонган деп бис. Дыка дүрген өөренип аал.

Шынап-ла, ногаа тарып өөренир деп бодаар болзувусса, бисти өөредир кижилер хөй ышкажыл. Кызыл хоорайны долгандыр көрейлерге бир чайын дузалажып кады ажылдаптар болзувусса, хире-шаанче акша-даа, ногаа-даа

Ногаажы В.А.Козин мөөң арбузу-биле.

ажылдап ап, эң кол чүүл — ногаа тарып өөренип алыр бис. Ногаа бистиң столувусту аажок байыдар. Ногаа чип өскөн ажы-төл кадык, шыырак болур.

Владимир Александрович кожуунардан моон машиналыг ногаа садып кээр улус болза, ногаазын, ылангыя арбузтарын, дыка бичии өртек-биле мөөнөп садып болурун чугаалап орду. Ынчангаш садып алыкчылар мөөнү-биле садар ногааларны Сукпак суурнун кедээинде ногаажылардан садып ап болур.

Борис ОНДАР.
Василий Балчий-оолдун тирттырган чуруктары.

Күсүкү дүжүт ажаалдазы

"Кызыл тараачынның" тараа шөлдөрүндө

Би-Хем кожуунун ажыл-агыйлары бо чылын ниитизи-биле 3201 гектар черге тараа культураларын тараан. Оон 3048 гектары "Кызыл тараачын" көдээ ажыл-агый-бүдүрүлгө кооперативинге хамааржыр (директору Владимир Кураев). Ажыл-агый 526 га черге эрткен чылын чашкан турган көктаразын ийи неделя бурунгаар-ла ажаап дооскан. Кооперативтин ийи бригадасы 1472 га черде кызыл-тасты база бо хүннерде ажаап доозуп турар. Тараа культураларының дүжүдү бир га черден 16-18 центнер болган. Ол багай эвес көргүзүг деп, кожуунун көдээ ажыл-агый эргелелинин начальниги Адам Снитюк санап турар.

"Кызыл тараачын" кооперативтин Николай Баянга удурткан 2 дугаар хову бригадасында 30 кижиге бар. Дүжүлгалыг бригадирниң команданы ажылдаар шыырак оолдардан тургустунган. Олар тараа дүжүдүнүн ажаалдазынче август 16-да кирген, кампанияны бо айның ортаа

доозупкан. Бо хүннерде кызыл-тасты төндүрүп турарлары ол.

Комбайнерлер боттарының аразында чарыштыг. Ажаалда доостурга, шылгарааннарга ажыл-агыйның удуртулгазы шаңнал акшаларны бээр. Алган планын күөсеткен комбайнерге шалыңны ийи катап өстүргөш төлээри база көрдүнгөн. Бөгүнгү мурнакчылар кымнарыл деп бригадирден айтырары-выска, саат-даа чокка Егор Даржааны, Маады Геннадийни болгаш Роман Гельротту, Евгений Хөлчүкпенни адады.

Бригадада кыварчаар материалдар четчир кылдыр курлавыраттынган. Бичиле үрели берген чүвени механиктер септеп

үезинде доозар сорулгалыг.

Эрткен чылын күзүн лизинг-биле алган 3 чаа комбайны Николай Николаевичниң бригадасынга кооперативтин удуртулгазы берген. Оларда бөгүн 12 комбайн бар. Оолдар удурткучуларының бүзүрелин бадыткап шыдап турарлар-даа. Бригада көк-тараа болгаш сула ажаалдазын август айның төңчүзүндө-ле

турар. Оолдарны кооперативтин удуртулгазы аш-чем аймаа-биле база багай эвес хандырып турарын бригадир Николай Баян чарлып турувуста чугалады.

Бистиң корр. ЧУРУКТАРДА: мурнакчы комбайнер Роман Гельрот эки-биле кылган ажылын түннеп турлар; тараа шөлдүндө ажаалда-да комбайннар.

ХЕРЕГЛЕЛДИ ХАНДЫРЫП ТУРАП

"Тыва агрохандырылга" ажык хевириниң акционерлиг ниитилелин кол сорулгазы агроулетпур комплекзиниң материал-техниктиг хандырылгазы болгаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң машина-балгадын септеп-селиринге ачы-дуза чедирери болур. Ол ышкаш техниканы артык кезектер-биле хандыраары — база сорулгавыс. Бо чылын 5 млн. рубльдин артык кезектерин болгаш материалдыг еске-даа барааннарны садып, республиканың ажыл-агыйларынга сайгарган. Чоокку үеде садыг-делгелге төвүн ажыдар. Эрги бир складывысты септээш, ында тараа болгаш оон артынчыларын садар тускай черни организаастадывыс. Чылда 7 млн. рубльдин ыяжын дилип болбаазырадыр пилораманы, "КамАЗ" автомашиналарның артык кезектерин саарар садыгны, тудуг материалдары садып-сайгарар шөлдү, автомашиналар чуур болгаш дугуй резиназы чаарты монтажтаар черлерни ажылгалга киридивис.

Чээлиге берген артык кезектерни чамдык таварылгаларда ажыл-агыйларның бүдүргөн продукциялары-биле туду санажыр органы ажылдап эгелээш бис.

Чаа ажыткан септелге-техника төвү техниканың бүгү хевирлерин септээринге ачы-дуза көргүзүп эгелээш. "Тыва агросбыт" төп республиканың ажыл-агыйларынга бо чылын 700 муң рубльге транспорт ачы-дузанын чедирген. Ниитилел көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң карылгалыын өөренип көргөш, техника садып алырынга лизинг аргазын ажылдавышаан. Бо чылын безин он-он млн. рубльге көдээ ажыл-агый техниказын саткаш, ажыл-агыйлар аразында сайгарган.

Мен бодаарымга, "Тыва агрохандырылга" ААН көдээ ажыл-агый продукциязының бүдүрүкчүлериниң херегелелин шаа-биле хандырып турар.

Юрий ТЫХЕЕВ.
"Тыва агрохандырылга" ААН-ниң чингине директору.

Төтчөглекчилерни амгажытпас

Чайның ийги чартында суг сьыгап, күс чоокшулап кээрге, Тываның чөөн талазынче джинге чедир чепсегленген төтчөглекчилер вертолеттут, улуг күштүг машиналарлыг, катерлиг, моторлуг хемелерлиг чоруп эгелээрлер. Балык камгалалының инспекциязы бойдус курлавырларын үптөп турар төтчөглекчилерге удур бодунун күжү-биле бар-ла турган хемчеглерни ап турар.

ТАНЫРЫВЫС
КИЖИЛЕР

Бо чылдың август 6-да Бояровка — Тоора-Хем ауруунун Улуг-Копту деп черге рейд бөлүүнүң кежигүннери: балык камгалалының инспекторлары Андрей Черниченко, Михаил Попов, ТР-ниң Аңныр эргелелин улуг охотоведи Анатолий Лапшаков болгаш егер Андрей Бартан, ИХЯ-ның дүрген хөделер отрядының ажилдакчылары улуг лейтенант А.В.Чичин-оол болгаш биче сержант Э.Х.Дажы Кызылче кел чыткан УАЗ-452 №В578 АС 17 дугаарлыг үш кижии олурган автомашинаны хынаары-биле доктаадыпкан. Пассажирлер кончуг "кадыг-ширийн" кижилер болган, машиназын Кызылдың прокурорунун киржилгези-биле хынадыр дээш ойталааш турупкан. Сарыг-Сепке баргаш, район прокурорунун киржилгези-биле хынаптаалынар дээрге, олар чөпшээрешпээн. Удур туржушкунун адак сөөлүндө иштиги херектер ажилдакчылары шыңгы хемчеглерни алган сөөлүндө, ам машинаның чүгүн инспекторлар хынаар аргалыг болган.

Ийи чүс килограммның пластик доскаарларда Кызыл дептерже кири бижиттинген ийи бел, 27 ак балык, кадыргы, шортан болгаш өске-даа балыктар хөй болган. Балык ажил-агы-ыңга 23 муң рубльдин когаралын чедирген. Төтчөглекчилер четчири-биле чепсегленген болган: 7,62 араалыг дайынчы карабин, ийи адыр ИЖ-27 бооларлыг болгаш четкилерлиг. Бөлүктүн составы-даа дыка шыырак кижилер: "Водоканал" ККБ-ниң директору Владимир Фалалеев, "Улуг-Хем рыбпром" хаалгы акционер ниитилелдин директору Григорий Сибирцев, Тываның балык камгалалының инспекциязының ажилдакчызы Владимир Мартемьяновка үдеди алгаш чорааннар.

Бойдус курлавырларын үптээринин талазы-биле Григорий Сибирцевтин мергежээнин шагда-ла билер бис, ол орта амдаа доктааваан. Бодунун үезинде ТР-ниң Бойдус курлавырлар талазы-биле күрүне комитетинин биологтук курлавырлар эргелелин начальнигинин оралакчызы эрге-дужаалга ажилдап тургаш, Кызыл дептерде кирген хартыгаларны контрабандалыг езу-биле даштыкы чуртче үндүр садары организастап тургаш, ажилындан дүжүртүп, бүгү Россияга улуг шуугаазынны болдурган. Оң соонда республиканың хөлдөрүндө, хемнеринден балык тудар талазы-биле яны-бүрү ниитилелдерни, фирмаларны тургузуп, ол талазы-биле мергежий берген. Оң Тываның балык курлавырын төтчөглекчилер дугайында Тываның балык камгалалының инспекциязының улуг инспектору Владимир Беспалов мындыг түннелди үндүрдү: "Чүглө 2002 чылда Сибирцев өске кижинин паспорту-биле Минусинскинин балык заводунга 70 хире тонна балыкты дужааган". Ол акшаның

кайнаар кире бергени тывызык болуп артып калган, республиканың балык байлаан ынчаар төтчөглекчилер ажыглап турда, республика бюджетинче үндүрүп кирбээ.

Владимир Мартемьянов шагда-ла Сибирцев-биле эдержи келген, Тожуга бодун езулуг чилби кылдыр көргүскен. Балык камгалалының инспекциязынга ажилга тургустунуп алгаш, Сибирцев-биле харылзаазын үспээн. Бодун хынаар контролдан уштунар дээш ынчаар тургустунуп алган болгаш инспекцияның удуртукчусунун адынга яны-бүрү хоп-нүгүл чугааларны үстүкү органнарның ангы-ангы деңнелдеринге чугаалап, балык камгалал инспекциязының ажилына чаргы-чаалыг байдалды тургусканы таварылга эвес. Билдингени болза үстүндө төтчөглекчилерниң Улуг Енисейге балыктаарын Тожунун участок инспектору Иван Кузнецов үдеп чораан болган.

Владимир Мартемьяновтун адынга хомудалдар төнчү чогу-биле кээп турар. ТР-ниң ИХЯ-ның экономиктиг кем-херектер талазы-биле эргелелдин начальниги А.В.Лыткинниң адынга "Серлиг" общиназы күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинин ивижилеринден билдиришкени кирген. Оларның хомудап турары-биле алырга, балык камгалал инспекциязының ажилдакчызы В.Г.Мартемьянов бузурукчу ажилды чорудуп турар. 2000-2001 чылдарын өлүк сезонунда ивижилерден акша, продукт-биле санажыр болуп тургаш, киш кештерин, балыктарны алгаш, ол хөвээр мегелеп каапкан. Ниитизи-биле Кырганай Абтыйдан — 6 киш кежин, Сергей Кырганайдан — 4, Сергей Бараандан — 4, Анатолий Лопсандан — 4, Хемер-оол Самбуудан — 2, Роман Бараандан — 2, Николай Даржаадан — 27 киш кештерин, 60 кг балыкты алган. Колонизатор езу-биле тайга кижилерин үптөп алгаш, оларның уругларынга долаа кылдыр "ТОЗ-Белканы" боону арттырып каан. Кезээде тайга кезип, көжүп чурттап чоруур берге байдалын ивижилер өөренип көргөш, Мартемьяновтун кырынга кеземче херезен оттургаш, чедирген когаралын эгидип бээр дилегни кириген.

Балык камгалал инспекциязының удуртукчусу В.Г.Беспаловтун адынга республиканың аңчылар болгаш балыкчылар ниитилелин ажилдакчызы Т.А.Березин мындыг билдиришкени кириген: бо чылдың июль 24-те Владимир Мартемьянов эзирик ийи эштиг келгеш, балык камгалалының инспектору мен деп бодун шыңзыдып тургаш, Чагытай хөлдүн балыктаар баазазына хойлууга чөрүштүр 70 кг балык хавырып апарган. Кандыг үндезинге оң хөделип турарын айтыраарга, Мартемьянов эки-бак сөглеп каапкаш, чоруй барган. Оң ол төлөп чок үүлгедин балыкчылар Д.А.Березин болгаш А.В.Кулишкин тайылбырында бадыткап турар. Г.М.Сибирцевтин болгаш В.Г.Мартемьяновтун төтчөглекчи факты-

ЧҮГЛӨ АГААРДАН ЭВЕС...

ларынга дүүштүр кеземче херезен оттурары-биле материалдарны прокуратураже кириген.

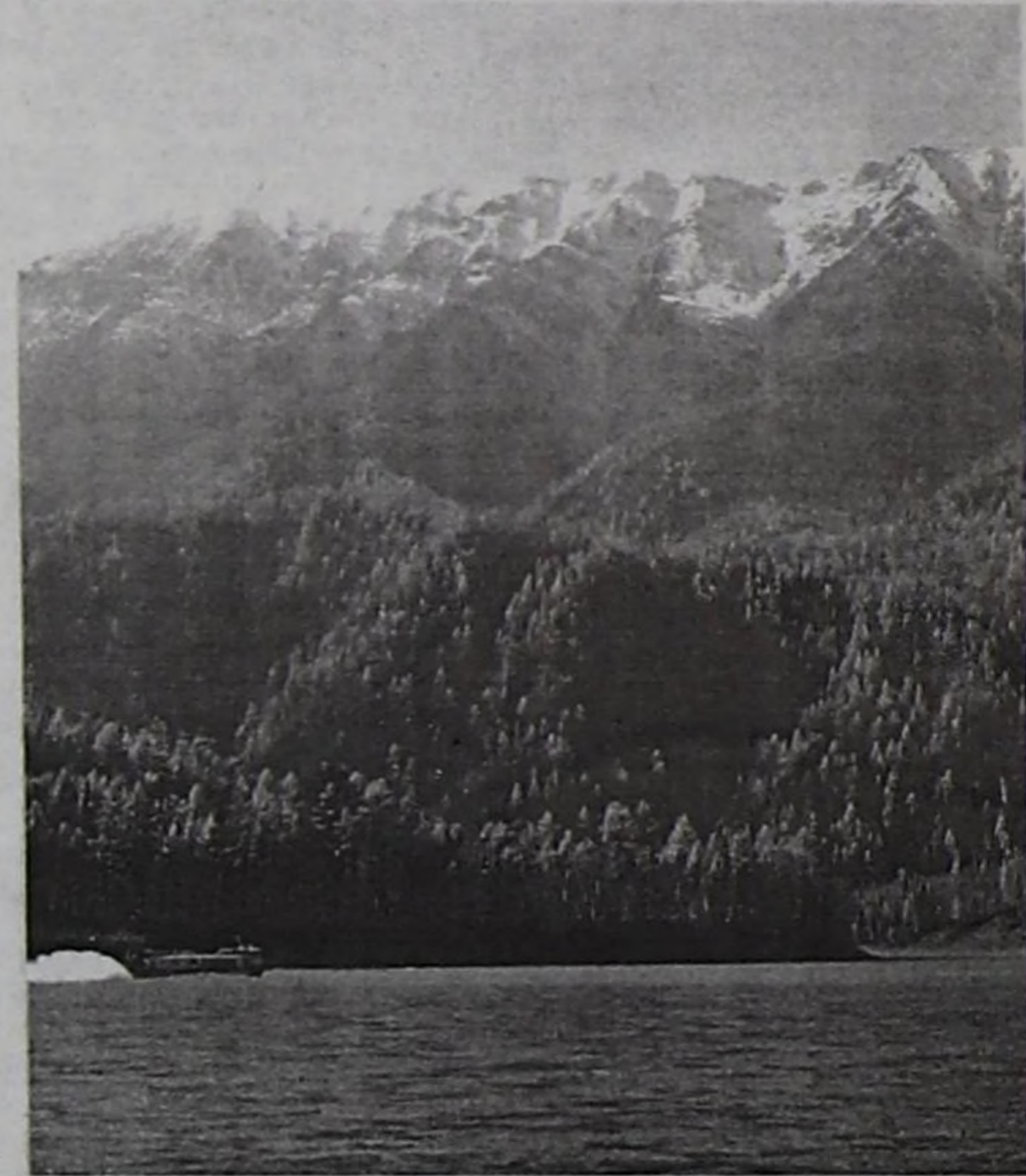
Чер кыры-биле чоруп турган рейд бригадасы тус черниң болгаш өскээртен келген төтчөглекчилерниң хөй бөлүүн туткан. Новокузнецкинин "Эдельвейс" фирмазының организастааны Улуг-Енисейге чораан 8 аян-чорукчуларның бөлүүн тодаргайлап көргүзөргө четчир. Оларның бөлүүнүн составына, ОБЯ-ның төп камгалалының Кемерово камгалал отрядының командири, Алтайның сыын совхозунун директору, Алтай крайның аңчылар болгаш балыкчылар ниитилелин даргазының огу, Кемерово область Советинин депутаты А.Н.Говор, Күрүне Думазының депутаты Неверов камгалалчылары-биле кады чорааннар. Инспекторлар хойлууга чөрүштүр балыкты өлүрүп база аңнашкынның чурумун хажытканы дээш протоколду тургускан.

База бир 7 кижиден тургустунган бөлүктү Мюн хөлге чедир "Урал" машина-биле чедирип каарга, оон тус черниң чурттакчылары Енисейге эккеп каан. "Запсибгеологияның" ажилдакчызы Владимир Ащеулов болгаш дзюнонун Кемерово ассоциациязының вице-президенти Валерий Степанец аңнаарына чөпшээрел чок бооларлыг чораан болгаш хойлууга чөрүштүр балык өлүргени дээш протоколду тургускан. Оларны Тожу кожунун прокуратуразының ажилдакчызы А.Шляхтенко үдеп чораан.

ТҮННЕЛДИ
ҮНДҮРЕР

Төтчөглекчилер-биле ужуражылгаларны доозазын бижиир болза, солунун арнынга хөй шөлдү ээлээр апаар. Чылдың бо үезинде Тожунун, Тере-Хөлдүн, Каа-Хемниң балыктыг хемнерин куду катамаранныг, хемелиг, үрдүрүп каан салдыг хөй туристер бадып турар. Олар чурум езугаар республиканың дилеп-тывар албанынга баар маршрутун бүрүткетпес, аңнаарының эргези чок араалыг болгаш араа чок бооларны болгаш хойлууга чөрүштүр балык өлүрер херекселдерни ап чоруур. Тываның чөөн талазында балык үүргенелээр хемнерже Бурятиядан, Иркутск областан, Красноярск крайдан, Хакасиядан төтчөглекчи бөлүктөр ары-чигири көрүп каан ымыраалар дег, ужуп кээп турар. Оларны бээр чүглө хамааты авиацияның эвес, ОБЯ-ның вертолеттары эккеп турар. Вертолеттан чүглө черлик сыыннарны, буурларны, эликтерни боолап турар эвес, азырал ивилерни боолап турар. Тус черниң чурттакчылары — ивижилер, балыкчылар, аңчылар агаарга өске вертолеттар көстүп келирге, ону тус черниң чагыргаларына чугаалап шаг болган. Төтчөглекчилерге удур сөөлгү рейд оң тодаргайы-биле бадыткап турар.

ТР-ниң Аңныр эргелелин улуг охотоведи Борис Медведев биске кайгамчык фактыны чугаалады, аңнаарына камгалал чок бойдус курлавырларын кожавыста девискээрлерин сайгарлыкчылары эжелеп ап турар апарган деп. Ол медээни оң-биле Иркутскинин көдээ ажил-агы институтунга кады өөренип турган эжи, Нижнеудинскинин

аңныр хайгаарал албанының начальниги база бадыткады. Оң чугаалап турары-биле алырга, тус черниң бизнесмени кандыгдаа чөпшээрел чок Уду хемче кири агып чыдар Хан болгаш Кастарм хемнерниң аразына туризм баазазын ажыдып, хөй тудугларны кылып алган. Ол орта Россияның болгаш даштыкы аңчыларны, балыкчыларны чып дыштандырып эгелээн. Хойлууга чөрүштүр хөделешкенин охотведтер сагындыраарга, бизнесмен ол тудугларын кончуг дүрген бускаш, Ханниң бажында Тываның девискээринде эккеп алган. Тываның бойдус курлавырларын ажыглап тургаш, байырын ол бодап турар. Бистиң охотведтеривис ынаар чедип шыдавадаа.

Бистиң кожавыста девискээрлер шагда-ла туризмин сайзырадырынче улуг кичээнге ийи салып эгелээн. Ол ажилды экологтук чурум болгаш хемчээлди сагып, цивилизацияга дүүштүр план езугаар чорудуп турар. Аңнаарының болгаш балыктаарының аян-чоруун калбаа-биле чарлап, ону шыңгы контрольга тудуп турарындан күрүне бюджетинче хөй акша кирип турар. Кызыгаар чок үүлгедилер чүглө бистиң республикавыстың девискээринде болуп турар. Даштыкы аян-чорукчуларның аңнаашкынын организастаар дугайында чугаа чоруп турган, ынчалза-даа ону организастап билбизивистен ол болдунмаан.

Бойдус курлавырларын үптөп турарының дугайында темага бистиң солунуус доктаамал эглип кээп турар, ынчалза-даа оң түннели дадагалзаан хевирлиг ырап бар чыдар, кандыг бодал-биле ону сайгарып көрбей турары билдинмес. Кем-херек, экономика, экология дугайында айтырылгарга үстүндө доктаадывыс. Бойдус курлавырларын үптээр чорук экономиканың дөзүн кошкадып турар. Түннелинде миллион долларлар өскээр чоруп турар. Ындыг чорук күрүнени ханызы-биле куду көрүп, алдарын кудуладып, колониализм үези-биле дөмей кажар сайгарлыкчылар, төтчөглекчилер ону ажыглап эгелээн. Эң сөөлүндө республиканың чурт-

такчыларының бойдус курлавырларын боттары башкаар конститусчу эргезин үрөп турар.

Аңнаашкынның болгаш балыктаашкынның туризмин хөгжүдөр аргазы чок болганындан чурттакчы чон хөй ажилчин олуттарын чидирип турар. Мораль талазы-биле чон будалып, сайгарлыкчылар болгаш дүжүметтер бичи хээлиден бүгү-ле дириг амытаннарны төндүреринге белен болуп бар чыдар.

Мындыг байдалды болдурбайн барып болур бе деп айтырыгны салып болур. Бир эвес прокуратура, суд, милиция, бойдус камгалалының органнары бодунун хүлээлгезин ак сеткилдиг, шыңгы күүседир болза, шиитпирлеп болбайн канчаар. Күрүне органнарының талазындан шыңгы айтырыгны болгаш контрольду тургускаш, бойдус камгалалының органнарының удуртулгазына харысалгалыг ажилдап болур удуртукчуларны томуйлап, кадр политиказын шың чорудары чугула.

Тургустунуп келген байдалды эдери-биле кандыг хемчеглерни алырыл? Бир дугаарында, кожавыста турар девискээрлерни губернаторларының болгаш администраторларының кичээнге ийге бистиң кызыгаарларывысче ужуп турар самолеттарны болгаш вертолеттарны кичээнге алып. Кожавыста турар девискээрлер-биле ийи талан экология талазы-биле дугуржулгазын күүседир херек.

Ийи дугаарында, балык камгалаар инспекцияның болгаш аңныр хайгааралының, милиция, агаар шимчээшкенин албанының талазындан ужудушкуннарга шыңгы контрольду тургузар. Эң сөөлүндө, бойдус курлавырларын камгалаарының тодаргай программазын аңаа хамаарылгалыг ведомстволарның киржилгези-биле ажилдап кылыр болгаш доктаамал турар постуларын тургузуп, туристичи фирмаларның корум-чурум хажыдышкынын болдуруп болур черлеринге инспектор бөлүктөрүн тургузар база оларның ажил-чорудулгазын доктаамал контрольдаар болгаш бойдус камгалалына чурум үрзэн кижилерниң хемчээн шыңгырадыр.

ПУБЛИЦИСТИКА КИЛДИЗИ.

УЛУГ АЖЫЛДАР КЫЛДЫНГАН

ТЪВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫ Ш.Д.ООРЖАККА

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижинович!

Өөредилгеге болгаш эртемге хайгаарал талазы-биле федералдыг албан Тыва Республиканың девискээринге 2003-2004 өөредилге чылдарында чаңгыс аай күрүне экзаменин (ЧКЭ) киирер талазы-биле шенелдени белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле ажилдарны организаастааны дээш Силерге өөрүп четтиришкени илергейлевишаан, Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызының 2004 чыл-

да ЧКЭ-ни организаастаар болгаш эрттирер талазы-биле улуг ажилдарны чорутканын демдегледип тур.

ЧКЭ-ге үндөзилээш, Россияның дээди өөредилге черлеринге хүлээп алышкынын калбарткан чорук, ол ышкаш 2001-2004 чылдарда ЧКЭ-ниң түннелдери профессионал дээди билигни чедип алыры дыка бедээни, школалар ажылының түннелдериниң чөп-

түүн херечилеп турар.

2005 чылда ЧКЭ-ни киирер талазы-биле шенелдеге Россия Федерациязының субъектилериниң киржилгезиниң дугайында дужаалды белеткээрин доосканынга холбаштыр чаңгыс аай күрүне экзаменин киирер талазы-биле шенелдеге Тыва Республиканың киржилгезиниң дугайында шийтирн дүрген хүлээп алырын диледивис.

Хүндүлел-биле, Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызының сайыдының оралакчызы В.А.БОЛОТОВ.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Байырлал хүннеринде республиканың иштики херектер органнарының дежурный кезектеринче аңгы-аңгы корум-чурум үрээшкннери дээш 1580 кижини чедирген. Кудумчулар болгаш хөй-ниити черлеринден 1237 эзирик кижини ыраткан, оларның 482-зин эзириктер сергедир черлерге юирген. Биче хулиган чорук дээш 170 кижии туттурган, административтиг харынасалгага 671 кижини онааштырган.

балыглаан, ук балыгдан хамааты А. республиканың төп эмнелгезинге амы-тынындан чарылган. Каразыттырып турар кижии амгы үеде туттурган, миннишкннн өчүктөрүн берип турар. Истелгени Кызыл хоорайның прокуратуразы чорудуп турар.

● Ол-ла хүн Барыын-Хемчик, Тес-Хем, Улуг-Хем кожууннарынга 3 өлүрүүшкүн болган, оларның шуптузун ажыткан.

Даартазында Кызылдың барыын кезээнге 2 өлүрүүшкүн болган.

● Сентябрь 9-та 24 шак үезинде "Тойота-Королла" деп автомашинаың чолаачызы Ровенская кудумчузунга барыын чүкче углай халдып бар чорааш, 12 дугаарлыг бажының дужунга орукка чадаг кижини өлүр бастырган. Херечилериниң чугаалап турары-биле алырга, ук чадаг чорумал кижии улуг эзирик турган.

● Сентябрь 10-да 17 шак үезинде Дружба - Тыва эки турачылар кудумчуларының белдиринде тудугта билдинмес тыва элээди оолдар назы четпес Н. Али дээрзиниң 1400 рубль түнүг этсевич күш-биле хунаап алгаш барганнар. Ук херекке хамаарыштыр Кызылдың 3 дугаар школанының 9-ку клазының

өөреникчизи Ч. Макар дээрзи туттурган болгаш каразыттырып турар.

● Сентябрь 11-де Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөл сумузунга 33 харлыг Х. Ульяна дээрзи эзирик байдалга тургаш, бодунуң 2 айлыг уруун эмзирип чыда удуй берген. Түннелинде чаш төл албыгып калган.

● Сентябрь 12-де Кызыл хоорайның ИХЭ-ниң дежурный кезээнге Дружба кудумчузунда турар 2061 дугаарлыг шериг кезээнден билдинмес кижилер ук кезектиң клувунда частыр чүүл салып каан деп телефоннаан. Корум-чурум камгалаар органнарың болгаш дүрген камгалап чедирер албан черлери ол дыңнадыгны алгаш-ла, шериг кезээнге халдып келгенер. Чогуур ужурлук хемчеглерни, оон иштинде чурттакчы чонну көжүрүп, дүрген болгаш демниг чоруткан-даа болза, специалистер частыр чүүлдү-даа, оон дугайында медээлээр кижини-даа тышпайн барганнар. Шак-ла мындыг ажылды автовокзалга база чоруткан. Ук дыңнадыгларның аразы 10 минута болган.

ИХЯ-ның парлалга албаны.

ЖУРНАЛИСТИКИ КОНКУРС

Россия Федерациязының составына Тываның бактаап киргениниң 60 чылын болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чыл шенелгезин белеткээрин база эрттирерин массалыг информация чепсектеринге эң дээрэ чырыдар талазы-биле республиканың журналистер конкурзуун эрттирер комиссияның ТР-ниң Чазаның 2004 чылдың апрель 3-те № 342 доктаалына дүүштүр дыңнадыры болза:

конкурса киирер материалдарны 2003 чылдың октябрь 1-ден 2004 чылдың октябрь 20-ге чедир үеде солун-сеткүүлдерге парлаан азы телерадио-дамчыдылгаларга дамчыткан турар болгаш бо чылдың октябрь 20-ден орай эвесте комиссияга киирген турар.

Конкурса республика, хоорай, кожууннар аразының солуннар редакцияларының база телерадио-дамчыдылга коллективтери, аңгы журналистер киржип болур. Конкурса албан езузу-биле бүрүткээң массалыг информация чепсектериниң журналистериниң, а ол ышкаш оларның штаттан дашкаар авторларының материалдарын хүлээп алып. Материалдарны: очерктерни, чүүлдерни, тематиктиг бөлүк материалдарны, фото-ажылдарны, тускай арыннарны, телерадио-дамчыдылгаларны парлаан азы дамчыткан хүнүн, автор дугайында кыска медээни айткаш, комис-

сияга киирер. Электроннуг чепсек-херекселдер ажылдарына негелде база ыңдыг хевирлиг.

Тиилекчилерни илередириниң негелделери: — конкурстуң сорулгазына дүүшкөн турары; — теманы чырыдарына системалыг, дараалашкак болуру; — электроннуг МИЧ-ге видеоматериалдарның шынарлыг болуру;

— теманы үндезинниг, ханы чырыдары; — чединги, ылаптыг дылга илередири.

Конкурс киржикчилеринге үнелээшкнни жюри беш балл система-биле бээр. Лауреаттарга дипломнарны болгаш акша шанналдарын дараазында номинацияларга тыпсыр: эң дээрэ очерк, эң дээрэ публицисти чүүл, эң дээрэ репортаж, эң дээрэ радиотеледамчыдылгалар дээш.

Чогаадыкчы коллективтерге бирги — бир, ийги — бир, үшкү — ийи база мактал ийи шанналды тыпсыр.

Тиилекчи авторларга номинация аайы-биле бирги — бир, ийги — бир, бир мактал шанналдарны тыпсыр.

Дужаар чери: Красноармейская, 100, 1-ги каът, ТР-ниң Парлалга болгаш информация комитеди.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИДИСТЕР: нийтиллел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр юлидистири — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үндер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 9571. Чагың 116.

ЧЕТТИРГЕНИВИСТИ ИЛЕРЕТТИВИС

Бистин оглурус, дунмавыс, акывыс Начын Владиславович МОНГУШ — Кызылда № 2 ортумак школаның онгукласчызы. Ол Россияның составына Тываның бактаап киргениниң 60, Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чыл юбилейлериниң байырлалында 256 улуг мөгелер аразына эң аныак мөге бооп хүрешкеш, тиилелгеже чүткүлдүүн көргүскеш, байырлалдың "алдын" деткичизи Россияның "Межпромбанкызының" даргазының оралакчызы А.А.Мельниковтун холундан 10 муң доллар-биле шаннаткан.

Оглурустуң, дунмавыстың, акывыстың чедишкенинге өөрүп, оон чедишкенини бедии-биле үнелээни дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржакка ТР-ниң Күш-культура, спортту хөгжүдүр болгаш С.Ы.Ооржакка политиказының талазы-биле яамызының сайыды С.Ы.Ооржакка, Россияның "Межпромбанкызының" даргазының оралакчызы А.А.Мельниковка өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

Ада-иези, төрелдеринден.

ХҮРЭШ МАРГЫЛДААЗЫ

2004 чылдың сентябрь 20-де

Чадаананың хөмүр-даш уургайының 40 чыл оюнга тураскааткан 18 харга чедир оолдар аразына хүреш маргылдаазына күзелдиглерни чалап тур.

Маргылдаа Чадаана хоорайга 12 шакта болур.

Киржикчилер паспорттуг келир.

Харылзажыр телефоннары (8-234)-21-8-31, 21-2-79.

ЧАА НОМ МАНАЙ БЕРДИ!

"Шын" солуннуң чагы-биле Москвада ЛЕ ПТИ ФЮТЕ "Авангард" деп ном үндүрер чер Тывага хамаарышкан "Орук айткычызы" деп номнуң эдилгелер болгаш өскерилгелер киирген ийги үндүрүлгезин парлаан. Ук номда республиканың кожууннарының ажыл-агыйын, оон күш-ажылчы кижилерин, оларның амыдыралын, төөгүлүг черлерин, катаптатынмас чараш бойдус чурумалдарын, турисчи коопаларын, чоннун чагаай, онагай езу-чаңчылдарын, аргыжылга оруктарын тодаргай кылдыр көргүскөн.

"Орук айткычызы" төрөөн черин хандыр биллип алыксап чоруур аныак-өскенге, аян-чорукчуларга, туристерге дузалыг, ажыктыг болур.

Номну өңнүг болгаш өң чок чуруктар-биле каастаан, тодаргай тайылбырны берген.

Номнуң үндүрген саны эвээш, амгы үени-биле санаарга, өртээ чиик.

Садып алырынче далажынар!

Харылзажыр чери: Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, ийги каът, "Шын" солун, кабинет 26. Телефону 1-17-91.

КАРТОФЕЛЬДИ КАДЫРЫП АЛЫРЫ

Дайын үезиниң чылдарында ачамны эдерип, оон таньш өг-бүле орустарына баарывыска-ла, картофель кадырган турар чүве. Ачам: "Фронтуже чоргузуп турары ол-дур" — деп чугаалаар турган. Өскелерге ажыктыг бооп чадавас дээш картофельди кадырамын билдип алганым-биле бюкүдим.

Бирги хевир. Картофельди арыды чугааш, картын карттаан дораан ону соок сугга сугар. Оон чугаладыр доорааш (үскен далган ышкаш кылдыр азы өске-даа хевире ажырбас) база катап соок сугга чугааш, ам хайнып турар изиг сугга 5-6 минута хайындырар. Оон соонда дораан соок сугга соодар.

Картофель ам кадырамына белең болганы ол. Ону калбак демирлерге 2-3 см хире кылдыр чугаладыр чаткаш, орус суугунун духовказы азы электрилиг духовкаже (80 хире градустан эрттирбес) суккаш, кадырар. Картофель кургап чорда, өрттенмес кылдыр холуштур былгаар. Эки, шын кадырган картофельдин өңү алдын сарыг болур. Ийги хевир. Картофельди кадырамының база бир хевире бар. Картофельди шуут быжыр хайындырар, картын карттап каапкаш, эт тыртар машинаның аравыста чугаа болзун

духовказы азы электрилиг духовкаже (80 хире градустан эрттирбес) суккаш, кадырар. Картофель кургап чорда, өрттенмес кылдыр холуштур былгаар. Эки, шын кадырган картофельдин өңү алдын сарыг болур.

Ийги хевир. Картофельди кадырамының база бир хевире бар. Картофельди шуут быжыр хайындырар, картын карттап каапкаш, эт тыртар машинаның

аравыста чугаа болзун эң улуг үттүг шүүрүн кедиргеш, вермишельгилештир тыртып алып. Ону чугаладыр кургадып чадар. Кадырган картофельди картон хааржакчыгашка ургаш, кургап черге шыгжаар. Ону ши, борщ болгаш өске-даа чемге ажылгаарга элтиг.

Ояа АМАЙ-ООЛ.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээң.

Херечиледниң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркүметиниң типографиязына парлаан (Кызыл, Штетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарын авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүштейн барып болур. Айттыганы саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харылаар.